

चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्रसङ्काय अन्तर्गत

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस भरतपुर चितवन

नेपाली विभाग स्नातकोत्तर (एम्.ए.) दोस्रो वर्षको दसौँ ५१०-६-ख

पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

अध्ययनपत्र

अध्ययनार्थी

रामनाथ घिमिरे

नेपाली विभाग

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

त्रि.वि. दर्ता नं. १२१५९-८६

रोल नं. ९७५४

२०६७

अध्ययनपत्र निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग, स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्र ६-“ख” को प्रयोजनार्थ प्रस्तुत चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन शीर्षकको अध्ययन पत्र रामनाथ घिमिरेले मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । सम्बन्धित क्षेत्रमा गएर क्षेत्रकार्य गरी परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको प्रस्तुत अध्ययन कार्यसँग म पूर्ण सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कन प्रक्रिया अगाडि बढाउन सिफारिस गर्दछु ।

मिति: २०६७।१।२३

.....
प्रा.डा. नारायणप्रसाद खनाल
अध्ययनपत्र निर्देशक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली विभाग

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस नेपाली विभाग, अन्तर्गत विद्यार्थी रामनाथ घिमिरेले नेपाली स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नुभएको चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन शीर्षकको अध्ययनपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

१. प्रा. डा. नारायणप्रसाद खनाल,
विभागीय प्रमुख
२. प्रा. डा. नारायणप्रसाद खनाल,
अध्ययनपत्र निर्देशक
३. ....
बाह्य परीक्षक

मिति: २०६७।१।२३

कृतज्ञता ज्ञापन

चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत अध्ययन पत्र मैले आदरणीय गुरु प्रा.डा. नारायणप्रसाद खनालको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । वहाँको सहयोग सुभाउ र मार्ग निर्देशनबाट यो अध्ययनपत्रले यो रूप प्राप्त गर्न सकेको हो । अत्यन्त स्नेहपूर्वक आवश्यक सल्लाह सुभाउ सहयोग र मार्गनिर्देशन प्रदान गर्नुहुने अध्ययन पत्र निर्देशक आदरणीय गुरु नारायणप्रसाद खनालज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै मलाई स्नेहपूर्वक सहयोग गर्नुहुने आदरणीय गुरु सहप्राध्यापक डा.कुलप्रसाद ढुङ्गना प्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

अध्ययन पत्र प्रस्ताव तयार पार्ने कार्यमा सहयोग गर्नु हुने र लोकगीत सङ्कलनमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने सहयोगीहरू साथै लोकगायक, गायिकाहरू र टङ्कन व्यवस्था मिलाई सहयोग पुऱ्याउने साईराम स्टेसनरीका प्रो. हिमाल जोशीप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा, यो अध्ययनपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति: २०६७।९।२३

रामनाथ घिमिरे

रोल नं. ९७५४

विषयसूची

क्र.सं.	शीर्षक	पृ.सं.
अध्याय-एक		
१	अध्ययन पत्र परिचय	१-७
१.१	अध्ययन पत्र शीर्षक	१
१.२	अध्ययन पत्र कार्यको प्रयोजन	१
१.३	समस्या कथन	१
१.४	अध्ययन पत्रको उद्देश्य	२
१.५	पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.६	अध्ययनको औचित्य	५
१.७	अध्ययनको सीमा र क्षेत्र	६
१.८	सामग्री सङ्कलन विधि	६
१.९	अध्ययन विधि	६
१.१०	अध्ययन पत्रको रूपरेखा	६
अध्याय-दुई		
२	लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय	८-२८
२.१	लोकगीतको परिचय	८
२.२	लोकगीतको परिभाषा	९
२.३	लोकगीतका विशेषताहरू	११
२.४	लोकगीतका तत्त्वहरू	१५
२.५	लोकगीतको वर्गीकरण	१९
२.६	सारांश	२४
अध्याय-तीन		
३	चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको सङ्कलन र वर्गीकरण	२५-६२
३.१	विषय प्रवेश	२५
३.२	चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको वर्गीकरणात्मक सूची	२५

३.३	चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको परिचय र सङ्कलित लोकगीतहरू	२६
३.३.१	संस्कार गीत	२६
३.३.१.१	रत्यौली गीत	२६
३.३.१.१.१	सङ्कलित रत्यौली गीतहरू	२७
३.३.२	पर्व गीत	३६
३.३.२.१	तीज गीत	३६
३.३.२.१.१	सङ्कलित तीज गीतहरू	३७
३.३.२.२	भैलो तथा देउसी गीत	४२
३.३.२.२.१	सङ्कलित भैलो गीत	४३
३.३.२.२.२	सङ्कलित देउसी गीत	४४
३.३.३	कर्म गीत	४५
३.३.३.१	असारे गीत	४५
३.३.३.१.१	सङ्कलित असारे गीतहरू	४६
३.३.३.३	दाइँ गीत	४८
३.३.३.३.१	सङ्कलित दाइँ गीत	४९
३.३.४	बाह्रमासे गीत	५०
३.३.४.१	सङ्कलित बाह्रमासे गीतहरू	५०
३.३.५	धार्मिक गीतहरू	५५
३.३.५.१	भजन	५५
३.३.५.१.१	चुङ्का	५६
३.३.५.१.२.१	सङ्कलित चुङ्का	५६
३.३.५.१.२	रोइला	५७
३.३.५.१.२.१	सङ्कलित रोइला	५७
३.३.५.१.३	भ्याउरे भजन	६०
३.३.५.१.३.१	सङ्कलित भ्याउरे भजन	६०
३.३.५.१.४	लम्बरी भजन	६१
३.३.५.१.४.१	सङ्कलित लम्बरी भजन	६१
३.६	सारांश	६२

अध्याय-चार

४	चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको विषयगत आधारमा विश्लेषण	६३-८१
४.१	विषय प्रवेश	६३
४.२	सामाजिक चित्रण	६४
४.२.१	सामाजिक सङ्गठन	६४
४.२.२	नाता सम्बन्ध	६५
४.२.३	जातीयता	६५
४.२.४	रहनसहन	६५
४.२.५	सामाजिक विभेद	६६
४.२.६	सामाजिक विकृति	६७
४.२.७	सामाजिक भावना	६८
४.२.८	कला/प्रविधि	६८
४.२.९	सामूहिक कार्य	६८
४.२.१०	जीवनदर्शन	६९
४.२.११	औपदेशिकता	६९
४.३	धर्म संस्कृति	७०
४.४	आर्थिक अवस्थाको चित्रण	७२
४.५	लोक विश्वास	७३
४.६	प्रकृति चित्रण	७४
४.७	कृषिसम्बन्धी वर्णन	७६
४.८	ऐतिहासिकता	७७
४.९	राजनैतिक अवस्था	७७
४.९	भाषिक प्रयोग	७८
४.१०	सारांश	८१

अध्याय-पाँच

५	उपसंहार	८२-८५
५.१	निष्कर्ष	८२
५.२	समग्र निष्कर्ष	८३
	लोकगायक/गायिका विवरण	८४
	सन्दर्भसूची	८५

सङ्क्षेपीकृत सूची

गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
ले.न.पा.	लेखनाथ नगरपालिका
पृ.	पृष्ठ
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पा.वि.के.	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
प्रा.	प्राध्यापक
डा.	डाक्टर
क्र.सं.	क्रम सङ्ख्या
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
एम.ए.	मास्टर्स अफ आर्ट्स
दि.	दिव्यनगर

सङ्क्षेपीकृत सूची

क्र.सं.	क्रम सङ्ख्या
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
डा.	डाक्टर
पृ.	पृष्ठ
पा.वि.के.	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
ले.न.पा.	लेखनाथ नगरपालिका
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
प्रा.	प्राध्यापक
एम.ए.	मास्टर्स अफ आर्टस्
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय

अध्याय - एक

अध्ययनपत्र परिचय

१.१ शीर्षक

यस अध्ययनपत्रको शीर्षक चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन रहेको छ ।

१.२ अध्ययनपत्रको प्रयोजन

यस अध्ययनपत्रको प्रयोजन त्रि.वि. मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विषय स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दशौँ पत्रको ६-ख आवश्यकता पूरा गर्नु रहेको छ ।

१.३ समस्या कथन

लिखित साहित्यको आधार वा जग भन्नु लोकसाहित्य हो । लिखित साहित्यको इतिहास खोतल्दै जाने हो भने यसको प्रारूप लोकसाहित्यमा भेटिन्छ । यस मानेमा पनि लोकसाहित्यको अध्ययन हुनु नितान्त आवश्यक ठहर्दछ । लोकसाहित्यमा लोकभावना, लोकआचरण, लोकसंस्कृति, लोकचिन्तन प्रतिविम्बित भएका हुन्छन् । लोकअनुभूतिको मौखिक दस्तावेजका रूपमा लोकसाहित्यलाई ग्रहण गर्न सकिन्छ । यस्ता लोकभावना वा अनुभूतिलाई रसमय वा कलात्मक ढंगले प्रस्तुत गर्ने क्रममा लोकसाहित्य पनि विभिन्न विधागत आयाममा विभक्त हुन पुगेको पाइन्छ । लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये मूल वा समृद्ध विधाका रूपमा स्थापित लोकगीतमा व्यक्त भएका भावनाहरूबाट लोकसमाजका धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक आदि पक्षहरूको अध्ययन सम्भव छ । यिनै विविध पक्षहरूको बारेमा खोजी गर्नु यस अध्ययनपत्रको समस्या हो । यसै आधारमा केन्द्रित रही लोकसाहित्यको मूल विधाको उर्वरभूमिका रूपमा चिनिने गण्डक क्षेत्र र त्यसमा पनि चितवन जिल्लाको दिव्यनगर क्षेत्रमा सदियौँ देखि प्रवाहित हुँदै आएका त्यस्ता लोकगीतहरूको व्यापक रूपमा अध्ययन गर्ने कार्य यसपूर्वका दिनसम्म हुन सकेको थिएन । यसर्थ चितवन दिव्यनगर क्षेत्रका लोकगीत संकलन कार्य, तिनको वर्गीकरण र विषयगत विश्लेषणमा यो अध्ययनपत्र केन्द्रित रहेको छ । अध्ययनपत्रका प्रमुख समस्यालाई निम्नानुसार बुँदागत रूपमा यसरी प्रस्तुत गरीएको छ -

- क) लोकगीतको विधागत स्थान कस्तो छ ?
  - ख) चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा के कस्ता लोकगीत प्रचलित छन् ?
  - ग) लोकगीतमा लोकअनुभूति वा लोकपक्ष कसरी विम्बित भएका छन् ?
  - घ) लोकगीतका लय, संरचना र भाषिक प्रयोग कस्तो रहेको छ ?
- यिनै समस्या समाधान तर्फ यो अध्ययन पत्र उन्मुख छ ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्यलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरीएको छ -

- क) लोकगीतको विधागत स्थान पहिल्याउने ।
  - ख) चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीत प्रस्तुत गर्ने ।
  - ग) लोकगीतमा प्रतिविम्बित लोकअनुभूति वा लोकपक्ष केलाउने ।
  - घ) लोकगीतका लय, संरचना र भाषिक प्रयोग केलाउने ।
- यो अध्ययनपत्र यिनै उद्देश्य प्राप्त तर्फ उन्मुख छ ।

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली समाज जति पुरानो छ, लोकसाहित्यको समृद्ध र उन्नत विधा लोकगीत निश्चित रूपमा उत्तिकै पुरानो छ भन्ने कुरा थाहा हुन्छ । हरेक टोल, गाउँ, पाखा, पखेरी, डाँडा, भन्ज्याङ, उकाली, ओराली, देउरालीमा आफ्ना मनका तरङ्गरूलाई बेरोकतोक ढङ्गाट साङ्गीतिक उद्गार दिने क्रममा लोकगीतका असङ्ख्य लय, भाव, भाषा, संरचना जन्मन पुग्छन् । लोकगीत कुनै व्यक्तिद्वारा रचना हुन्छ तर पनि समाजले आफ्नै व्यथा र कथाले सिञ्चित भएको महसुस गर्ने ती गीतहरूको सर्जक पक्ष गौण हुन गई सामाजिक स्वरूप ग्रहण गर्न पुग्छ । समाजका हरेक व्यक्तिले आफ्नै सम्झी गुनगुनाउन थाल्दछ । ग्रामीण जनजीवनको निर्विकल्प मनोरञ्जनको साधन लोकसाहित्य हो र त्यसको पनि मूल हाँगो लोकगीत हो । हरेक जाति, भूगोल, धर्म संस्कार, ऋतुअनुरूप भिन्न भिन्न भाव, भाषा र लयमा लोकभावना व्यक्त भएका हुन्छन् । यति धेरै व्यापकता र सर्वोच्चता हासिल गरीसकेको लोकगीतको अध्ययन र विश्लेषण गर्ने कार्य भने कसै

मात्र भएको पाइन्छ । यसको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने कार्यतर्फ चालिएका केही कदमहरू पनि कुनै क्षेत्रीयभन्दा पनि बढी राष्ट्रियस्तर र लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचयतर्फ बढी केन्द्रित हुन गएको तथ्य प्राप्त हुन्छ । यसको फलस्वरूप भिन्न समाजानुरूप भिन्नस्वरूप ग्रहण गर्न पुगेको लोकगीतको गहन अध्ययन हुन नसकी केवल केही उदाहरण र प्रकार वर्गीकरण कार्यमा मात्र सङ्कलित गीत प्रस्तुत गर्नुले अध्ययन सर्वेक्षणात्मक किसिमका देखिन्छन् ।

लोकगीतको क्षेत्रीय अध्ययनअन्तर्गत चितवन जिल्लाको दिव्यनगर भागमा लोकगीतको अध्ययन कार्य अहिलेसम्म गहन र व्यापक ढङ्गबाट हुन सकेको पाइँदैन । लोकगीतको सङ्कलन र चिनारीका सन्दर्भमा केही उदाहरण र नमुना प्रस्तुत गर्ने क्रममा एकाध लोकगीतले प्रविष्टि पाए तापनि चित्त बुझ्दो ढङ्गले यस क्षेत्रको लोकगीतको सङ्कलन र अध्ययन कार्य हुन सकेको छैन ।

नेपाली लोकगीतको सक्रिय र उत्साहसाथ सङ्कलन गर्ने प्रयास सत्यमोहन जोशी र धर्मराज थापाले प्रारम्भ गरेको पाइन्छ । जोशीले २००३ सालको शारदा पत्रिकामा पोखराका लोकगीतहरू र थापाले सोही वर्षकै शारदा र उद्योग पत्रिकामा पोखराका ग्राम्य गीतहरू शीर्षकमा लोकगीतहरू प्रकाशित गरेको पाइन्छ । यसपछि लोकगीतको सङ्कलन गर्ने कार्यमा रेडियो नेपालको भूमिकालाई महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । रेडियो नेपालले लोकगीतसम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रमहरू प्रस्तुत गर्दै लोकगीत (२००९) र हाम्रो लोकगीत (२०२०) जस्ता सङ्कलन प्रकाशित गरेको पाइन्छ । यसमा देशभरका विभिन्न जनजाति र स्थानमा गाइने लोकगीतहरू रहेका छन् । धर्मराज थापा लगायत अन्य व्यक्तिहरूको सक्रियतामा २०१० मा नेपाली लोकगीत सङ्ग्रहालय को स्थापना र डाँफेचरी द्वैमासिक पत्रिकाको प्रकाशन लोकगीतको अन्वेषणतर्फ चालिएका ठोस पाइला रहेका थिए । लक्ष्मण लोहनीको रोधी घर (२०१३) नामक कृतिमा नेपाली लोकगीतलाई चिनाउने प्रयास गर्दै प्रशस्त भेदोपभेद देखाई तिनको व्याख्या विश्लेषण गरीएको छ । सत्यमोहन जोशीले हाम्रो लोक संस्कृति (२०१४) नामक कृतिमा लोकगीतका प्रकारहरूको चर्चा परिचर्चा र उदाहरण प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । नेपालका विभिन्न जनजाति र तिनले गाउने गरेका लोकगीतहरूको चिनारी दिने किसिमले लेखिएको नेपालका विभिन्न जाति र लोकगीत (२०२३), आर.डी. र एल.एल. द्वारा लिखित कृति हो । काजीमान कन्दडवाको नेपाली जनसाहित्य (२०२२) धर्मराज थापाको हाम्रो लोकगीत (२०२३) कालीभक्त पन्तको हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास (२०२८), धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीको नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना (२०४१), शम्भुप्रसाद कोइरालाको लोकसाहित्य सिद्धान्त र विश्लेषण (२०५५), कृष्णप्रसाद पराजुलीको नेपाली लोकगीतको आलोक (२०५७), चूडामणि बन्धुको नेपाली लोकसाहित्य (२०५८) नामक आदि कृतिहरूमा लोकगीतसम्बन्धी चिनारी, सैद्धान्तिक परम्परा, वर्गीकरण र उदाहरणहरू प्रशस्त भेटिन्छन् । यद्यपि यी कृतिहरू कुनै

स्थानविशेष वा क्षेत्रीय अध्ययन नभएर समग्रतामा गरीएको अध्ययन भएका कारण चितवन जिल्लामा प्रचलित रहेका केही ख्याली, रोइला, श्रमगीत र पर्वगीतका उदाहरण प्रस्तुत गर्दै नामोल्लेख गरेको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त जातीय गीतमा गन्धर्व र गुरुड जातिमा प्रचलित घाटु गीत उल्लेख गरीए तापनि यी कृतिमा चितवन जिल्लामा प्रचलित गीतहरूको अध्ययन व्यवस्थित रूपमा हुन सकेको छैन ।

चितवन जिल्लाभित्रका स्थानहरूमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन भएका कृति वा अध्ययन विषयलाई अध्ययनपत्रको पूर्वकार्य मान्न सकिन्छ । यसअन्तर्गत रहेका वा भएका कार्यहरूको कालक्रमिक विवरण निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ -

- (क) धर्मराज थापा **गण्डकीका सुसेली** (२०३०) नामक कृतिमा गण्डक क्षेत्राभित्र रहेका अर्मोला भेकको अर्मोलाकोट, करापुटारको भेगमा रहेको धार्मी, पुरूनचौरका केही लोककाव्य तथा परम्परागत लोकगीत यहाँ समावेश गरीएका छन् । यस कृतिमा गण्डक क्षेत्रभित्र रहेका थुप्रै लोकगीतहरूको अध्ययन गर्ने कार्य भएको छ ।
- (ख) धर्मराज थापाको **मेरो नेपाल भ्रमण** (२०३२) मा गण्डक क्षेत्रमा प्रचलित दाइँगीतहरूको सङ्कलन गरीएको भए तापनि पूरै लोकगीत पक्षको अध्ययन हुन सकेको छैन ।
- (ग) पुण्यप्रसाद शर्माले **बाटुलेचौरका गाइने जातिमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर अध्ययनपत्र, त्रि.वि. पोखरा २०५०) कृतिमा लोकगीतको जातीय अध्ययनलाई केन्द्रित गरेका छन् ।
- (घ) सुमित्रा पौडेलको **पोखरेली तीज गीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर अध्ययनपत्र, त्रि.वि. पोखरा, २०५५) मा कास्की जिल्लाको पोखरा उप-महानगरपालिका र यस वरपरका क्षेत्रमा प्रचलित तीज गीतहरूको अध्ययन गरीएको छ ।
- (ङ) जमुनाकुमारी जोशीको **लम्जुङ सुन्दरबजार क्षेत्रका तीजगीतहरूको संकलन वर्गीकरण र अध्ययन** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रि.वि.वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस भरतपुर २०६१) मा लम्जुङ सुन्दरबजार क्षेत्रवरपरका महिला दिदीवहिनीहरूमा प्रचलित नेपाली लोकगीतमा पर्ने तीजगीतहरूको अध्ययनमात्र भएको छ ।

- (च) केदारनाथ ढुङ्गानाको तनहुँ धरमपानीको गुरूड समाजमा प्रचलित नेपाली लोकगीतहरूको संकलन वर्गीकरण विश्लेषण (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रि.वि.वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस भरतपुर २०६५) मा तनहुँ धरमपानीको गुरूड समाजमा प्रचलित लोकगीतहरूको मात्र अध्ययन भएको छ ।
- (छ) कुलप्रसाद ढुङ्गानाको चितवन शक्तिखोरको गुरूड समाजमा प्रचलित नेपाली लोकगीतहरूको संकलन वर्गीकरण विश्लेषण (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र अनुसन्धान तथा विकास शाखा बालकुमारी कलेज २०६७) मा चितवनको शक्तिखोर क्षेत्रमा गुरूड समुदायमा प्रचलित नेपाली लोकगीतको मात्र अध्ययन भएको छ ।

उल्लेखित सूची वा अध्ययन ग्रन्थको अध्ययन वा सर्वेक्षणबाट के कुरा पुष्टि गर्न सकिन्छ भने चितवन जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन कार्य केही वा छिटपुट रूपमा भए तापनि त्यसमा पनि मूलतः जिल्लाको पश्चिमी खण्डमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन वा सङ्कलन गर्ने कार्य भएको पाइँदैन। लोकगीतको अध्ययन कार्य दिव्यनगर भागमा प्रायः नभएकै अवस्थामा रहेको कारणले उक्त क्षेत्रमा सदियौँदेखि प्रवाहशील रूपमा बग्दै र सदैँ आएका लोकगीतहरूको सङ्कलन र वर्गीकरण यस अध्ययनपत्रमा भएको छ ।

१.६ अध्ययनको औचित्य

लोकसाहित्यको सर्वप्राचीन, हाँगिएको-झ्याङ्गिएको साथै समुन्नत उचाइ हासिल गरेको लोकगीतमा लोकजीवनका सम्पूर्णताहरू प्रतिविम्बित भएका हुन्छन् । हरेक कोणबाट समाजलाई हेर्दा, नियाल्ने वा ज्ञान विज्ञानका हरेक शाखा र प्रशाखाको अध्ययनलाई अतीततर्फ डोच्याउने हो भने लोकसाहित्यसँगै हातेमालो गर्न पुगेको पाइन्छ । यस मानेमा लोकजीवनका बारेमा बुझ्न लोकसाहित्यको अध्ययन अपरिहार्य ठहर्छ । सदियौँदेखि मुखमुखै सदैँ र स्मृतिपटमा बाँच्दै आएका लोकगीतहरू के कस्तो संरचना, लय, भाकामा आधारित छन् , पुस्तागत आधारमा के कस्ता परिवर्तन आए । सामाजिक स्वरूप लोकगीतमा कसरी अभिव्यक्त भएको छ भन्ने कुराको जानकारी हासिल गर्नका साथै समयको प्रवाहसँगै गर्भमा नै बिलाउने स्थितिमा रहेका लोकगीतको संकलन आवश्यक ठहर्छ । लोकजीवनबाट आएका खारिएका र माफिएका विचारहरू, अनुभवहरू, सूचना तथा कतिपय तथ्यहरूसमेत लोकगीतको अध्ययनकार्यबाट प्राप्त हुन सक्छन् । यस तथ्यका आधारमा यो अध्ययन सैद्धान्तिक दृष्टिले उपयोगी ठहरिने छ । यसपूर्व चितवनको दिव्यनगर भेकका

लोकगीतको अध्ययन कार्य हुन नसकेका कारण यससम्बन्धी ज्ञान र बुझ्न चाहने जुनकुनै व्यक्ति वा सङ्घसंस्थालाई यो अध्ययन उपयोगी ठहरिने छ । साथै लोकसाहित्यसम्बन्धी क्षेत्रगत अध्ययन र तुलनात्मक अध्ययन गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई पनि अध्ययन उत्तिकै उपयोगी रहेको छ ।

१.८ अध्ययनको सीमा र क्षेत्र

अध्ययनको क्रममा चितवनको दिव्यनगर भागमा प्रचलित रहेका लोकगीतहरू सङ्कलन गरी तिनको वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने कार्य गरीएको छ । चितवनको दिव्यनगर भागअन्तर्गत शक्तिखोर, शारदानगर, शुक्रनगर, दिव्यनगर, मेघौलीका भागलाई अध्ययनको क्षेत्र बनाइएको छ ।

१.९ सामग्री सङ्कलन विधि

लोकसाहित्यको अध्ययन कार्य क्षेत्रीय वा स्थलगत अध्ययन कार्य भएका कारण लोकगीतको अध्ययनका क्रममा पनि लोकगीत गाइने विभिन्न अवसरहरू सांस्कृतिक कार्यक्रम, अनुष्ठान, मेला, पर्व, आयोजित कार्यक्रमहरूसँगै प्रत्यक्ष भेटघाट, कुराकानी, छलफल गरी प्रत्यक्ष संलग्नता जनाइएको छ । त्यस्तै पत्रपत्रिका, क्यासेट, एल्बम र क्यामेरा सामग्रीको उपयोग र आवश्यकता अनुसार पुस्तकालयीय विधि अवलम्बन गरीएको छ ।

१.१० अध्ययनविधि

सङ्कलित सामग्रीलाई ऐतिहासिक र वर्णनात्मक विधिद्वारा निष्कर्षमा पुऱ्याइएको छ ।

१.११ अध्ययनपत्रको रूपरेखा

यो अध्ययनपत्र पाँच अध्यायहरूमा विभाजित रहेको छ । अध्यायहरूलाई आवश्यक शीर्षक र उपशीर्षकमा विभाजित गरीएको छ । अध्ययनपत्रको प्रमुख रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ -

(१) पहिलो अध्याय :- अध्ययन परिचय

यस अन्तर्गत अध्ययनको प्रयोजना समस्या कथन उद्देश्य पूर्व कार्यको समिक्षा अध्ययनको औचित्य सीमा र क्षेत्र, सामग्री सङ्कलन विधि अध्ययनको पत्रको रूप रेखा आदि रहेका छन् ।

(२) **दोस्रो अध्याय :-** लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय

यस अन्तर्गत लोक गीतको परिचय , परिभाषा, विशेषता, तत्वहरू र वर्गीकरण दिइएको छ ।

(३) **तेस्रो अध्याय :-** चितवनको दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको सङ्कलन र वर्गीकरण

यस अन्तर्गत लोकगीतको वर्गीकरणात्मक सूची विभिन्न लोकगीतहरू दिइएका छन् ।

(४) **चौथो अध्याय :-** लोकगीतहरूको अध्ययन र विश्लेषण

यस अन्तर्गत सामाजिक चित्रण, संगठन, सम्बन्ध जातियता रहनसहन सामाजिक विभेद, विक्रिति कला , प्रविधि , सामुहिक कार्य जीवन दर्शन आदि शिर्षक आदि रहेका छन् ।

(५) **पाँचौ अध्याय :-** उपसंहार

यो अध्याय पुरै उपसंहार खण्डका रूपमा रहेको छ ।

अध्याय - दुई

लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ लोकगीतको परिचय

लोकगीत लोक र गीत शब्दबाट निर्मित भएको हो । यसअन्तर्गत लोक शब्दको अर्थ प्राचीन कालदेखि विभिन्न रूपमा बहन हुँदै आएको पाइन्छ । संस्कृत व्याकरणअनुसार लोक धातुमा घञ् (अ) प्रत्यय लागेर बनेको लोक शब्दको अर्थ हेर्नु भन्ने हुन्छ ।^१ अर्थ विस्तार हुँदै जाँदा जन शब्दको पर्यायवाची शब्दका रूपमा प्रयोग भएको लोक शब्दले स्थान र अवस्थालाई सङ्केत गरेको पाइन्छ । यसबाहेक समयक्रममा लोकशब्दको प्रयोग वेदभन्ने भन्ने रूढ अर्थ लिई विपरीतार्थी शब्दका रूपमा पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । यसबाट वेदसम्बन्धी ग्रन्थलाई वैदिक साहित्य र त्यसभन्दा भिन्न वेदोक्तकालीन ग्रन्थहरूलाई लौकिक साहित्यका रूपमा बुझाएको पाइन्छ । यसरी लोक शब्द प्रारम्भदेखि स्थान र जीव दुवै अर्थमा व्यवहृत हुँदै आएको छ । जीवका सन्दर्भमा यसले जन, जनसाधारण वा जनसामान्य भन्ने बुझाउँछ । जसको सामान्य अर्थ सभ्यताबाट टाढा रहने पुरानो जाति वा ग्रामीण जगत भन्ने हुन्छ ।^२ गीत शब्द गै धातुमा क्त प्रत्यय लागेर बनेको हो, जसको अर्थ गाउनु वा अलापनु भन्ने हुन्छ ।^३ गीत अङ्ग्रेजी शब्द लिरिक को समानार्थी शब्दका रूपमा रहे तापनि अङ्ग्रेजी फोल्क सङ्ग (Folk Song) को पर्यायवाची शब्दका रूपमा लोकगीत रहेको छ ।

गोयात्मक तत्त्वले युक्त विधा विशेषलाई लोकगीत भनिन्छ । यसर्थ लोकगीतको शाब्दिक अर्थ लोकमानस वा जनसामान्य ग्रामीण नरनारीले आदि अनादि कालदेखि गाउँदै आएका भाषिक उद्गार भन्ने बुझिन्छ । लोकगीतमा सरलता, सरसता, स्वतःस्फूर्तता, स्वच्छन्दता, गोयात्मकताजस्ता गुणहरूले गर्दा यसको प्रभाव र लोकप्रियता उच्च रहन पुगेको छ । लोकगीतलाई चिनाउने क्रममा कतिपय विद्वान्हरूले जनगीत, ग्रामगीत पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । जे होस् लोकगीतलाई विभिन्न नामले चिनाउने प्रयास गरिए पनि लोकसमाजमा प्रचलित गोयात्मक अभिव्यक्तिको लयात्मक प्रस्तुतिलाई लोकगीत भन्न सकिन्छ ।

^१ कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, (काठमाडौं: वीणा प्रकाशन, २०५७) पृष्ठ १८ र ४६

^२ कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, (काठमाडौं: वीणा प्रकाशन, २०५७) पृष्ठ १८ र ४६

^३ कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, (काठमाडौं: वीणा प्रकाशन, २०५७) पृष्ठ १८ र ४६

२.२ लोकगीतको परिभाषा

सृष्टिको प्रारम्भदेखि नै प्रकृतिको प्रेरणाबाट उत्प्रेरित भएर मानवीय मनमा उत्पन्न अनुभूति र तरङ्गलाई बेरोकतोक ढङ्गबाट साङ्गीतिक रूपमा अभिव्यक्ति दिने प्रयत्नबाट नै लोकगीतको जन्मभएको हो। छोटो रूपमा उत्पन्न भावना वा उद्भाषित कल्पनालाई गेयात्मक स्वरूपमा प्रस्तुत गर्ने भाषिक अभिव्यक्ति लोकगीतले भरनाहरूको छडछड, कुलेसाहरूको कलकल र चराहरूको चिरबिरजस्ता प्राकृतिक लयसँग सादृश्यता राख्दछ र तिनै प्राकृतिक धुनले मनमा पारेको प्रभावस्वरूप भाषिक अभिव्यक्तिलाई सोही साँचो र कोमलतामा ढाल्ने प्रयासस्वरूप लोकगीतले आफ्नो श्रेष्ठता कायम गरेको छ । स्वतःस्फूर्त मौखिक अभिव्यक्ति प्रवाहबाट निर्मित लोकसाहित्यको मूल वा समृद्ध विधाका रूपमा स्थापित लोकगीत जीवन भोगाइका क्रममा मानिसले प्राप्त गरेका अनुभव र विचारहरूको पुञ्ज हो । लोकअनुभूति, लोकविश्वास, श्रद्धा , परम्परा आदिको जीवन्त चित्रण लोकगीतमा सफलतम रूपमा रहन्छ । स्थानीयताको रङ्गलाई चहकिलो पारामा चिनाएको हुन्छ । व्यक्त भावनामा सामाजिकता छर्लङ्गिएको हुन्छ । फलस्वरूप रचना व्यक्ति विशेषले गरेको भए तापनि समाजका सदस्यहरूले अर्थात् सम्भेर अलापन पुग्छन् । अन्ततः लोकगीतको सर्जक अज्ञात बन्न पुग्छ । प्रस्तुतिमा प्रभावकारिता र शैली चित्ताकर्षक रहने हुँदा लोकगीतको आयाम अद्वितीय छ । लोकगीत सरल र सहज भोगाई तथा अभ्यासको परिणति हो । लोकव्यवहारमा नै आइपर्ने आपत्-विपत् अफ्ठ्यारा, जटिलता, आँसु, हाँसो, रोदन, पीडा, छटपटी, जलन, तृष्णा, मुर्छना, विरह, व्यथा, उमङ्ग, श्रद्धा आदि पक्षको सहज प्रस्फुटन लोकगीतमा हुन्छ । आफ्नोपनलाई चिनाउँदै जातीय र सामाजिक एकताको गाँठोलाई कसिलो तुल्याउँछ । लोकगीतले शास्त्रीय वा पाठ्य साहित्यको रसास्वादनबाट विमुख रहेका लोकजनहरू प्रसादगुणले युक्त लोकगीतको प्रथम श्रवणमै चरम आनन्द र तृप्तिको महसुस गर्दछन् । यसमा निहित सरलता र चरम साङ्गीतिकताका कारण लोकसाहित्यको उन्नत विधा बन्न पुगेको छ । मानवीय संवेदनालाई चट्ट पगाल्ने मानवसभ्यताका हरेक चरणसँगै अविरल गतिशील र उत्तिकै परिवर्तनशील लोकगीतलाई एक निश्चित परिभाषाभित्र समेट्न खोज्नु कठिन कार्य हो । यद्यपि यसलाई चिनाउने क्रममा विभिन्न पूर्वीय तथा पाश्चात्य विद्वान्हरूले परिभाषित गर्ने प्रयास गरेका छन् । तीमध्ये केही मुख्य परिभाषाहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरीन्छ -

क) आदिम उल्लासमय सङ्गीतलाई नै लोकगीत भनिन्छ - पेसी

लोकगीत न त नयाँ हुन्छ, न पुरानो । त्यो त जङ्गलको एउटा रूखजस्तै हो, जसका जराहरू भूतकालका गहिराइमा धसिएका छन् । तर जसमा निरन्तर नयाँ-नयाँ हाँगा, पात र फलहरू उत्पन्न हुन्छन् । - राल्फ भि. विलियम्स

लोकसंस्कृति लोकविश्वास एवम् लोक परम्पराको रक्षा र निर्वाह गर्दै लोक जीवनले आफ्नो रागात्मक प्रवृत्तिहरूलाई स्वतःस्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति जुन माध्यमबाट गर्दछ, उसलाई लोकगीत भनिन्छ । - कुन्दनलाल उप्रेती

वसन्तको हरियालीमा, चैते हुरीमा, जेठको खडेरीमा, दिनभरको थकाइमा डम्फू, मादल, झ्याली, करताल, खैजरी, मुजुरा, मुर्चुडगा, वाँसुरीको रन्कोमा रोधीघरबाट एक डाँडालाई पटु पारी कुलकुलाई रहेको खोलानालाको अविरल सहेलिँदै गएका सुरिला मधुर कण्ठबाट च्याड्वा र चाडवो, साहिला र साहिलीका हृदय फुटेर आएका सङ्गीतमय उद्गारलाई हामीले लोकगीत भन्दछौं ।^४

सामयिकताको प्रसङ्गमा वा आनै भावुकतावस उद्गारित होस् स्वच्छ र सहज आत्माबाट प्रस्फुटन कुनै पनि लोकको लय लोकगीत हो ।^५

लोकगीत नदीको प्रवाहजस्तै हुन्छ, जुन मूलतः ग्रामीण संस्कृतिको गर्भबाट निस्कन्छ तर ग्रामीण समाजलाई मात्र प्रवाहित नगरी समग्र मानवसमाजलाई शीतलता दिने काम गरीरहन्छ ।^६

लोकहृदयका उर्वर फाँटमा अनुभूतिका अन्नबालीहरूको फैलावटमा जब प्रकृति समाजको विकराल ताडना हुन्छ वा प्राकृतिक वस्तुको स्वभावजन्य मिलन वा प्राप्ति हुन्छ, त्यहाँ लोकहृदयमा एउटा प्रतिक्रिया जन्मन्छ । त्यो प्रतिक्रिया लोककविहरूले पारसमणिले भैं सुन्दर र कोमल बनाउँदै त्यसको स्वरूप बदलिदिन्छन् । यही भाव बदल्ने लोकलयात्मक कलालाई हामी लोकगीत भन्ने गर्दछौं ।^७

लोकगीत भनेको लोकजीवनको रागात्मक स्वतःस्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति हो ।^८

---

^४ लक्ष्मण लोहनी, **रोधीघर**, (काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, २०१३) पृ. ८ ।

^५ थापा धर्मराज र सुवेदी हंसपुरे, **लोकसाहित्यको विवेचना**, (काठमाडौं: पा.वि.के. त्रि.वि., २०४१) पृ. ४६-४७ ।

^६ कृष्णप्रसाद पराजुली, **पूर्ववत्**, पृ. ४३ ।

^७ मोतीलाल पराजुली, **नेपाली लोकगाथा**, (पोखरा: तारादेवी पराजुली, २०४९) पृ. १० ।

^८ चूडामणि बन्धु, **नेपाली लोकसाहित्य**, (काठमाडौं: एकता बुक्स, २०५०) पृ. ११५ ।

उल्लिखित लोकगीतसम्बन्धी दिइएका विचार वा धारणाहरूबाट के प्रष्ट हुन्छ भने लोकगीत लोकअनुभवकै स्वतःस्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति हो । मानवहृदयका भावहरूलाई यसले सरल रूपमा अभिव्यक्त गर्दछ । समाजमा प्रचलित विश्वास, संस्कार, आदर्श, नीति, नियमहरूको अभिव्यक्ति लोकगीतमा रहन्छ । यसो हुनाले ती कुराहरूको जगेर्ना गर्ने काम लोकगीतले गरेको हुन्छ । लोकगीतमा लोकजीवनमा वा ग्रामीण परिवेशमा घटित हुने वा समयक्रममा हुने कार्यहरूसँगै साङ्गीतिक उल्लासयुक्त वातावरणको निर्माण गरी मधुर र सुरिलो स्वर लहरीमार्फत मानवीय मनका अन्तर्तहका अभिव्यक्ति व्यञ्जित हुन्छन् । यसो हुँदा लोकगीतको उद्भव स्थल ग्रामीण परिवेश हो तर यसको प्रभाव समग्र मानव समाजमा रहन्छ । कल्पनाजन्य अनुभूति, छोटो प्रस्तुति जसलाई प्रभावकारी अभिव्यक्ति दिइन्छ त्यो लोकगीत हो । अथवा सुख-दुःख, हाँसो-आँसु, घात-प्रतिघात, उकाली-ओरालीबाट उद्वेगित भएर लयात्मक अभिव्यक्तिमार्फत प्रस्फुटन हुने भाव नै लोकगीत हो ।

२.३ लोकगीतका विशेषताहरू

लोकगीत लोकसाहित्यभित्र पर्ने अन्य विधाहरूमध्ये सबैभन्दा व्यापक र सर्वाधिक लोकप्रिय विधा हो । यो लोकको हरेक पक्ष र अवसरसम्म व्याप्त हुन्छ । कुनै पनि यस्तो समुदाय, राष्ट्र वा व्यक्ति छैन, जो लोकगीतबाट प्रभावित नभैकन रहेको होस् । लोकसाहित्यको अन्य विधाहरू जस्तै लोकगीतलाई पहिचान गराउने छुट्टै विशेषता यसले अङ्गालेको हुन्छ । जसका कारण एउटा छुट्टै विधाका रूपमा लोकगीत रहेको छ । एउटा सिङ्गो लोकसाहित्यरूपी वृक्षको मूल हाँगो लोकगीत बनेको छ । लोकगीतको अध्ययन गर्ने क्रममा धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी लगायत अन्य केही विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका लोकगीतका विशेषताहरूलाई उल्लेख गरी समालोचकीय धारणा प्रस्तुत गर्दै लोकगीतका निम्नलिखित ६ वटा बुँदा प्रस्तुत गरी तिनको चर्चासमेत गरेका छन् -^९

- (क) गतिमा तीव्रता हुनु
- (ख) रस, सरस र प्रभाविलो अभिव्यक्ति तथा शब्दविन्यास हुनु
- (ग) सार्वजनिक मौलिक संवेग पाइनु
- (घ) सूक्ष्म विश्लेषणको अपेक्षा, प्रभावोत्पादक र स्थूल चित्रण हुनु
- (ङ) कृत्रिमता नहुनु
- (च) स्थानीयता र समसामयिकताको प्रभाव पाइनु

^९ धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ८२ ।

कृष्णप्रसाद पराजुलीले लोकगीतका विशेषतालाई निम्न लिखित ७ वटा बुँदामा प्रस्तुत गरी तिनको व्याख्या गरेका छन् ।^{१०}

- क) अज्ञात रचयिता
- ख) सामूहिक भावभूमि
- ग) सहजता र स्वभाविकता
- घ) मौखिक परम्परा
- ङ) मौलिकता र सरलता
- च) कथन विविधता
- छ) स्वच्छन्दता

त्यस्तै अर्का विद्वान् चूडामणि बन्धुले लोकगीतका विशेषताका रूपमा रागात्मक, स्वतःस्फूर्त अभिव्यक्ति, हस्तान्तरियता, मौलिकता र लयात्मक अभिव्यक्तिका बारेमा चर्चा गर्दै लयलाई विशिष्ट विशेषता भनेका छन् ।^{११}

प्रस्तुत गरीएका विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका लोकगीतका विशेषताहरूको अध्ययन गर्दा तिनमा समग्र रूपमा लोकगीतका विशेषताहरू समेटिन सकेका छैनन् । थापा र सुवेदीले लोकगीतका अज्ञात रचयिता हुने, चरण वा अन्तरको पुनरावृत्ति हुने, प्रश्नोत्तरात्मक अभिव्यक्ति हुनेजस्ता विशेषताहरू समेटेका छैनन् । पराजुलीले यसको मुख्य चिनारीको आधार लयलाई नै छुटाएका छन् । यसप्रकार यहाँ लोकगीतका सम्पूर्ण विशेषताहरू समेट्ने गरी बुँदागत रूपमा निम्नानुसार चर्चा गरीएको छ -

- (क) अज्ञात रचयिता : लोकगीत व्यक्तिद्वारा रचित हुन्छ तर कुन कलाकारले कहिले गाएको हो ? भन्ने थाहा हुँदैन । समयको निरन्तर प्रवाहमा प्रवाहित हुँदै जाँदा लोकगीत जसले जहाँ गाए पनि सर्जक गौण बन्छ ।

---

^{१०} कृष्णप्रसाद पराजुली, पूर्ववत्, पृ. १३८ - १४१ ।

^{११} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ११५ ।

- (ख) मौखिक र मौलिक रचना : परम्परादेखि मौखिक रूपमा प्रस्तुत हुँदै आएका लोकगीतहरू सामाजिक जनजीवनका विभिन्न अनुभूति, विचार र चिन्तनहरू निजी शैलीमा व्यक्त हुन्छन् । स्वतःफूर्त सिर्जित हुन्छन् ।
- (ग) लयात्मकता र सङ्गीतात्मकता : लोकगीत लयात्मक अभिव्यक्ति हो । लय यसको आत्मा हो । लोकगीतहरू निश्चित गति, यति र आलापको माध्यमबाट आ-आनै किसिमको लय भाकामा सिर्जित हुन्छन् । लय हुने हुँदा नै लोकगीत गाइन्छ र गाउने हुँदा सङ्गीत उत्पन्न हुन्छ । बाह्य सङ्गीतका रूपमा विभिन्न लोकबाजाहरूको समावेश पनि गरीन्छ ।
- (घ) चरण वा अन्तराको पुनरावृत्ति : लोकगीतमा श्रुतिमधुरता ल्याउने र रञ्जकता थप्ने काम चरणले गरेको हुन्छ । यद्यपि शिष्टगीत भन्ने लोकगीत शृङ्खलित नहुन सक्छ । त्यसो हुँदा एउटै आशय आउने कुराको पुनरावृत्ति हुन सक्छ । जस्तै :

मनमा पीर परेको बेलैमा

भारी पीर परेको बेलैमा

यी दुवै अन्तरामा मनमा पीर परेको कुराको पुनरावृत्ति भएको छ ।

- (ङ) सरल, सहज र स्वच्छन्द अभिव्यक्ति : अनै जीवन भोगाइमा आधारित लोकगीत सजिलै बुझ्न सकिने हुन्छन् । प्राकृतिक शैलीको प्रयोग लोकगीतमा रहन्छ । प्राकृतिक लोकमानिसको अभिव्यक्ति हुने, गाउँदा मात्रालाई आलापद्वारा लामो पार्ने, उच्चारण छिटो गरी तुक मिलाउने, कतिपय अवस्थामा तुक नै नमिलाई पनि गाउने गरीन्छ । जस्तै :

सालको पात टिपेर दुना

धोका थियो तिमीसाँ भेट हुन ।

- (च) सामूहिक भावभूमि : लोकगीत जसले गाए पनि त्यसमा निहित उत्साह र पीडाका स्वर समूहकै स्वर बन्न पुग्छन् । लोकगीतको विषय समाजको साभा विषय बनेको हुन्छ । व्यक्त मर्म र भावना नौलो र अर्काको ठानिने हुँदैन । जस्तै:

पाइन सुख जीवन भरिमा

भावीले नि के लेख्यो करिम

(छ) कथनमा विविधता : लोकगीतका अनेक लय र कथनकला रहेका छन् । एउटै गीतलाई पनि विभिन्न लयमा गाउने गरीन्छ । प्रश्नोत्तर, मुक्त अभिव्यक्ति आदि भिन्न शैलीमा लोकगीत प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

अ) प्रश्नोत्तरात्मकता :

केटा : उमेर ढल्किएसी

गाह्रो पर्ने दिन जान

गरौं कि त चिन्जान ।

केटी : म सिर्कुतानकी

रूपाकोटको दाइ पय्यो

नचिनेको भैं गयो ।

आ) मुक्त अभिव्यक्ति :

जन्म घर वचनको पिर

कर्म घर भइन दाइ मन थिर ।

(ज) स्थानीयता वा लोकसंस्कृतिको चित्रण : लोकगीतमा लोकसंस्कृतिको प्रतिविम्बन रहन्छ । विविध चाडपर्व, मेलाजात्रा, संस्कार, अनुष्ठानमा त्यसै संस्कृतिअनुरूपका लोकगीतहरू रहेका हुन्छन् । त्यस्तै स्थानीय रहनसहनको छाप लोकगीतमा परेको हुन्छ ।

(झ) रागात्मकता : लोकगीतमा रागात्मकता हुन्छ । मानव हृदयमा रहेका प्रेम, करुणा, आशा, निराशा, हर्ष, पीडा आदिको अभिव्यक्ति लोकगीतमा हुन्छ । यस्ता अभिव्यक्तिहरूले गीत सुन्ने र गाउनेहरूको हृदयलाई रसमय बनाउँछन् । मानिसलाई भावनात्मक गहिराइसम्म पुऱ्याएर र गाऔं गाऔं र सुनौं सुनौं बनाउँछ ।

(ञ) परिवर्तनशीलता : लोकगीत मौखिक रूपमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुने र लिखित रूप नहुने हुनाले समयको अन्तरालमा परिवर्तन हुँदै जान्छन् । लय, शब्द कथ्य रूपमा नयाँपन देखापर्ने हुनाले यसमा परिवर्तनशीलता रहन्छ ।

(ट) उपदेशात्मकता : लोकगीतले नीति नियम सिकाउने, लोक व्यवहारका विषयलाई अनुसरण गर्ने, मानवीय आचरणको ख्याल गर्नुपर्ने र बाटो बिराएकालाई अर्तिउपदेश दिने काम गर्दछ ।

जस्तै :

नखेल्लु जुवा र तास
धनको नाश जीवनको वनिबास ।

(ठ) सङ्क्षिप्तता र सारगर्भितता : लोकगीतमा भन्न खोजिएको कुरालाई घुमाई फिराई नभनी सिधै भनिएको हुन्छ । लोकसंस्कृतिका चलन र वर्णनात्मक रूपमा प्रस्तुत भएका कुराहरू छोटो र खदिलो रूपमा व्यक्त भएका हुन्छन् ।

२.४ लोकगीतका तत्त्वहरू

लोकगीतको संरचना विभिन्न तत्त्वहरूको संयोगबाट हुन्छ । यसमा आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचना हुन्छ । यसलाई बनोट र बुनोट पनि भन्न सकिन्छ । बाह्य संरचना गीतको आवरण भएकोले वर्णदेखि सङ्कथनसम्म पुगेको हुन्छ । आन्तरिक संरचनामा चाहिँ मुख्य भावको शृङ्खलाबद्ध सुसंयोजन रहन्छ ।

लोकगीतका तत्त्वहरूको बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नै मतहरू प्रस्तुत गरेका छन् । कृष्णप्रसाद पराजुली लोकगीतका ६ वटा तत्त्वहरू रहेको मत व्यक्त गर्दछन् ।^{१२}

(क) संरचना	(ख) गेयता	(ग) लय
(घ) कथन पद्धति	(ङ) भाषा	(च) भाव

अर्का विद्वान् चूडामणि बन्धुले लोकगीतको संरचनामा निम्न ६ वटा तत्त्वहरूको चर्चा गरेका छन्-

१३

(क) कथ्य	(ख) भाषा	(ग) चरण वा पद
(घ) स्थायी वा अन्तरा	(ङ) रहनी, वथन र थेगो	(च) लय/भाका

लोकगीतको संरचनामा तत्त्वहरू विश्लेषण गर्ने क्रममा गोविन्द आचार्यले लोकगीतका तत्त्वहरूलाई अनिवार्य र ऐच्छिक तत्त्वको रूपमा निम्नानुसार वर्गीकृत गरेका छन् -^{१४}

(क) अनिवार्य तत्त्व :	(अ) भाषा	(आ) सङ्गीतात्मकता
	(इ) गायक-गायिका	(ई) कथ्य/भाव

^{१२} कृष्णप्रसाद पराजुली, पूर्ववत्, पृ. ७६ ।

^{१३} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ११५ ।

^{१४} गोविन्द आचार्य, लोकगीतको विश्लेषण, (काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन, २०६२) पृ.३-५ ।

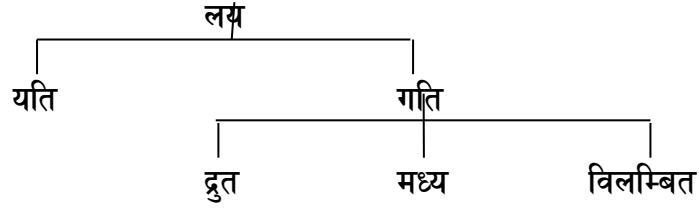
(ख) ऐच्छिक तत्त्व :	(अ) काव्यात्मकता	(आ) रहनी वा थेगो
	(इ) निरर्थक अंश	(इ) फाँकी,
	(उ) स्थायी/अन्तरा	(ऊ) बाद्य
	(ए) नृत्य	(ऐ) अभिनय
	(ओ) पहिरन	(औ) श्रोता वा दर्शक

प्रस्तुत गरीएका लोकगीतको तत्त्वसम्बन्धी अध्ययनको विश्लेषण गर्दा कृष्णप्रसाद पराजुलीको संरचनाभित्र तत्त्वलाई समावेश गर्नुपर्ने ठाउँमा तत्त्वभित्र संरचना भनी गरेको तत्त्व विश्लेषण सान्दर्भिक देखिँदैन । बन्धुले चरण, स्थायी, रहनी र वथन तथा थोगो एउटै तत्त्वका शृङ्खलालाई भिन्न रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् भने सङ्गीतजस्तो अनिवार्य तत्त्वलाई समावेश गरेका छैनन् । त्यस्तै अर्का विद्वान् गोविन्द आचार्यले गरेको तत्त्व विश्लेषण सूक्ष्म तर देखिन्छ तर अनिवार्य तत्त्व सङ्गीतात्मकतामा आन्तरिक र बाह्य दुवै समेटिने हुँदा अनिवार्य रूपमा भाका वा लय राख्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ भने ऐच्छिक तत्त्वका रूपमा रहेका रहनी वा थेगो, निरर्थक अंश र फाँकीले तत्त्वगत रूपमा एउटै कार्य गर्ने वा त्यस्ता प्रकारका शब्दले अर्थ व्यक्त नगर्ने तर कथ्यलाई प्रभावकारी बनाउँन वा लयात्मक पूर्ति गर्न आउने हुँदा छुट्टाछुट्टै विभाजन गर्नु आवश्यक देखिँदैन । यसप्रकार यहाँ भिन्न तरिकाले लोकगीतका तत्त्वहरूको बारेमा चर्चा गरीएको छ ।

२.४.१ अनिवार्य तत्त्व

- (क) कथ्य/भाव : हरेक लोकगीतमा कुनै न कुनै विषय वा भाव व्यक्त भएकै हुन्छ । सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, ऐतिहासिक, पौराणिक आदिमध्ये कुनै विषय वा प्रेम, करुण, शान्त, भावहरू मध्ये कुनै न कुनै भाव गीतमा अनिवार्य रूपमा आउँछ ।
- (ख) भाषा : लोकगीत अभिव्यक्तिको कला भएका नाताले भाषा अर्को अनिवार्य तत्त्वका रूपमा रहन्छ । कथ्य सरल भाषाको प्रयोग लोकगीतमा रहन्छ । भर्रा, मौलिक शब्द, निपात, थेगो वा रहनीका रमाइला बान्की यसमा रहन्छन् । यसो हुँदा लोकजीवनले पचाएको छरितो भाषाको अपेक्षा लोकगीतमा रहन्छ । सहज खालका विम्ब, प्रतीक, आलङ्कारिकता, लाक्षणिकता र व्यञ्जनात्मकता पनि लोकगीतमा रहेकै देखिन्छ ।

- (ग) लय वा भाका : लोकगीतमा लय वा भाकालाई अनिवार्य तत्त्वका रूपमा लिइन्छ । लोकजीवनमा गीत गाउने खास शैली नै लय हो । भाव वा विचारलाई अभिव्यक्त गर्ने र गीतलाई सम्प्रेष्य बनाउने काम लयमा आबद्ध पदावलीद्वारा हुन्छ । यही लय वा भाकाले नै गीतमा आन्तरिक सङ्गीत सिर्जना गर्ने, गीतमा ध्वनिहरूको मात्रा र क्रम निर्धारण गर्ने गर्दछ । लोकगीतमा लय वा भाका निर्धारण गर्दा यति र गतिको संयुक्तस्वरूप सञ्चालित हुन्छ ।^{१५}

लोकगीतमा ध्वनिहरूको चाललाई गति भनिन्छ । गतिलाई लय भनिएको छ । गति तीन किसिमका हुन्छन् ।

- (अ) द्रुत गति/लय : मात्राको छिटो-छिटो उच्चारण गरेर गाइने लय द्रुतगति (लय) हो ।

जस्तै : कल्ले तान्यो पारि

वारि थियौ राधिका

- (अ) मध्य गति/मध्यलय : ठीक समय दिई उच्चारण गरेर गाइने लय मध्य लय हो ।

जस्तै : असारै मासको चिजको वस्तु (हरिया खुर्सानी)^२

हिडेको दम्को, बोलेको रन्को कसरी बिसनी

- (ग) विलम्बित लय : एउटै मात्रालाई दुई/तीन मात्रा बराबरको समय दिएर गाइएमा त्यो विलम्बित लय हुन्छ । जस्तै :

हे हे धानीको कोदालो मेरो सालैजो धरती धसुँला

हे हे आजलाईजस्तो रमाइलो गरी सालैजो कति दिन बसुँला

^{१५} मोतीलाल पराजुली, नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्यनाटिकाहरू, (ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०६३) पृ. १८ ।

२.४. २ ऐच्छिक तत्त्व

- (क) काव्यात्मकता : लोकगीत आयोजित नहुने हुँदा यसमा लिखित साहित्यमा जस्तो अलङ्कारिकता पाइँदैन तर पनि सहज रूपमा आउने अभिव्यक्तिहरूले काव्यात्मकता प्रदर्शित गर्दछन् ।
- (ख) रहनी वा थेगो : लोकगीतमा उचित आयाम प्रदान गर्नका लागि, आवश्यक अंश पूरा गर्न वा गीति अनुप्रासिकता थपी कथ्यलाई सुन्दर बनाउन गीतको आदि, मध्य र अन्त्यमा आउने निरर्थक शब्दहरू नै रहनी वा थेगो हुन् । यी सबै लोकगीतमा अनिवार्य रूपमा आउँदैनन् । यस्तो शब्द गीतमा एक पटकमात्र वा पटक पटक दोहोरिएर आउन सक्छ ।
- (ग) वाद्य : सबै लोकगीतमा वाद्य हुनै पर्छ भन्ने छैन तर केही लोकगीत वाद्यविना गाइँदैनन् । लोकगीतमा तालवाद्यको रूपमा मादल, डम्फु, खैजरी, ढोल, दमाहा, वासुरी, मुरली, सारङ्गी आदि वाद्ययन्त्रको प्रयोग गरीन्छ ।
- (घ) नृत्य : रत्यौली, तीजेजस्ता केही लोकगीतमा नृत्य अनिवार्य रूपमा आएको पाइन्छ ।
- (ङ) वेशभूषा : सबै प्रकारका लोकगीत गाउँदा विशेष प्रकारको पहिरन आवश्यक नभए पनि केही लोकगीत गाउँदा विशेष पहिरनको आवश्यकता पर्दछ ।
- (च) श्रोता वा दर्शक : श्रुतिपरम्परामा लोकगीत एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा र एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सँदै जाने हुँदा लोकगीतमा गायक गायिका जस्तै गरी श्रोता वा दर्शक पनि हुनै पर्छ भन्ने नभए पनि सामूहिक कार्यको सम्पादनमा सामूहिक सहभागिताका रूपमा श्रोता र दर्शकहरू रहन्छन् ।

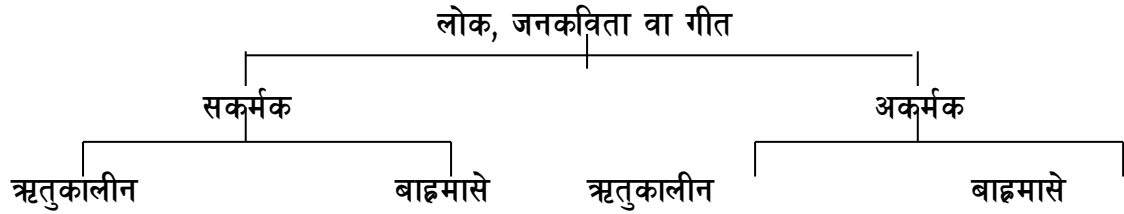
२.५ लोकगीतको वर्गीकरण

जीवनका सुख र दुःख मुछेर गाइने लोकगीतहरू अनै प्रकारका हुन्छन् । जीवनका हरेक पक्षसँग सम्बन्ध राख्ने लोकगीत सर्वाधिक सम्पन्न विधा हो । लोकसाहित्यका विद्वान्हरूले लोकगीतलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरेर अध्ययन गर्ने प्रयास गरेका छन् । तीमध्ये केही मुख्य वर्गीकरणलाई यहाँ प्रस्तुत गरीएको छ -

भारतीय विद्वान् कृष्णदेव उपाध्यायको लोकगीतको वर्गीकरण यस्तो छ - १६

(क) संस्कारसम्बन्धी गीत	(ख) ऋतुसम्बन्धी गीत
(ग) व्रतसम्बन्धी गीत	(घ) जातिसम्बन्धी गीत
(ङ) श्रमसम्बन्धी गीत	

काजीमान कन्दङ्वाले सर्वप्रथम गरेको लोकगीतको वर्गीकरण यस प्रकार रहेको छ- १७

कालीभक्त पन्तले लोकगीतलाई निम्नलिखित रूपमा वर्गीकरण गरेका छन् - १८

(क) राष्ट्रभाषास्तरीय गीत	(ख) जिल्लास्तरीय गीत	(ग) ग्रामस्तरीय गीत
(घ) जातिस्तरीय गीत	(ङ) जनजातिस्तरीय गीत	(च) पर्वस्तरीय गीत
(छ) लोकनाट्यस्तरीय गीत	(ज) कर्मस्तरीय गीत	(झ) ऋतुस्तरीय गीत

त्यस्तै धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीको वर्गीकरण यस प्रकार रहेको छ -१९

(क) सामान्य गीत	(ख) संस्कार गीत
(ग) व्रतसम्बन्धी गीत	(घ) ऋतुगत कर्मगीत
(ङ) पर्वगीत	(च) नृत्यगीत
(छ) विविध	

१६ कृष्णदेव उपाध्याय, लोक साहित्यकी भूमिका, (वारणावसी: साहित्य भवन प्रा.लि. १९६८) पृ. ६३ ।

१७ काजीमान कन्दङ्वा, नेपाली जनसाहित्य, (काठमाडौं: रोयल नेपाल एकेडेमी २०२०) पृ. ९ ।

१८ कालीभक्त पन्त, हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास, (स्वयम् २०२८) पृ. १० ।

१९ थापा र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ९४ ।

कृष्णप्रसाद पराजुलीले लोकगीतको वर्गीकरण विभिन्न आधारहरू क्षेत्र, जाति, उमेर, लिङ्ग, कार्यवस्था, स्वरूप र प्रस्तुतिका आधारमा गर्दै विषयात्मक वर्गीकरण यसरी प्रस्तुत गरेका छन्^{२०} -

(१) वर्षचक्रीय लोकगीत

(क) बाह्रमासे लोकगीत

(ख) ऋतुकालीन लोकगीत

(अ) पर्वगीत

(आ) कर्मगीत

(२) जीवनचक्रीय लोकगीत

(क) संस्कार गीत

(ख) धार्मिक गीत

(ग) उमेर अवस्थाकालीन गीत

(घ) नृत्य गीत

चूडामणि बन्धुको लोकगीतको प्रकार्यका आधारमा गरेको वर्गीकरण यस्तो छ -^{२१}

(क) सामान्य गीत

(ख) विशिष्ट गीत

उपर्युक्त वर्गीकरणलाई हेर्दा लोकगीत वर्गीकरणका विभिन्न आधारहरू ठम्याई तिनको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

(क) सहभागिताका आधारमा:

(अ) एकल

(आ) दोहोरी

(इ) सामूहिक

(ख) लय वा भाकाका आधारमा:

लय: (अ) द्रुतलय

(आ) मध्यलय

(इ) विलम्बित लय

भाका: (अ) ठाडो भाका

(आ) तेर्सो भाका

(इ) निरजाले भाका

(ई) करपुटारे भाका आदि

---

^{२०} कृष्णप्रसाद पराजुली, पूर्ववत्, पृ. १४६-१५१ ।

^{२१} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. १२१ ।

(ग) क्षेत्रको आधारमा:

(अ) पूर्वेली लोकगीत (आ) पश्चिमेली लोकगीत (इ) हिमाली लोकगीत

(ई) पहाडी लोकगीत (उ) तराई एवम् काँठे लोकगीत

(घ) जातका आधारमा:

(अ) बाहुन/क्षेत्री (आ) शेर्पा (इ) तामाङ (उ) नेवार

(ऊ) थारू (ए) गुरुङ/मगर (ऐ) गन्धर्व

(ङ) उमेर : (अ) बालगीत, (आ) युवा गीत

(इ) प्रौढ गीत

(च) स्वरूपका आधारमा:

(अ) आख्यानयुक्त (आ) मुक्त

(छ) लय वा छन्दका आधारमा : झ्याउरे, कर्खा, असारे, सेलो, देउसी, चुड्का, लम्बरी आदि ।

(ज) प्रस्तुति : सादा, नृत्य र वाद्य

(झ) कार्यका आधारमा:

(अ) दाउरा-घाँस (आ) गोठाले (इ) जेठे

(ई) असारे (उ) भदौरे (ऊ) दाईँ

(ञ) रसाभावका आधारमा: शृङ्गार, वीर, करुण, हास्य, शान्त आदि

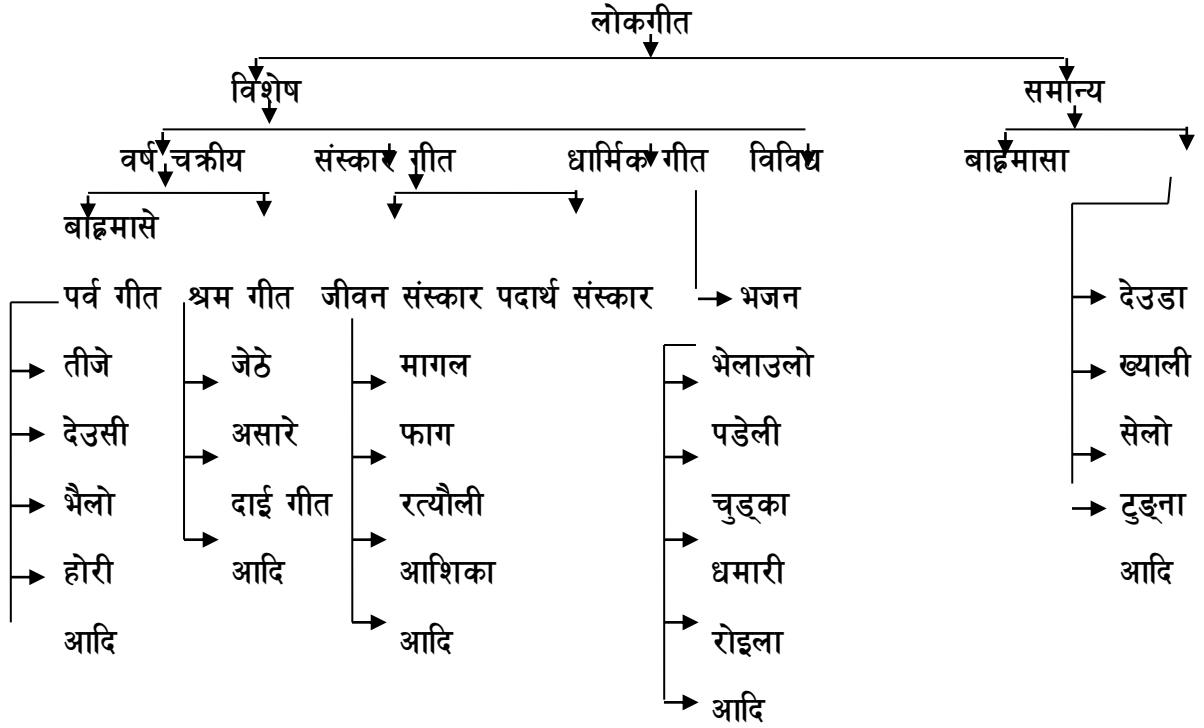
(ट) विषयवस्तुका आधारमा: धार्मिक, पौराणिक, ऐतिहासिक, संस्कारमूलक, सामाजिक आदि ।

(ठ) गाइने अवसर र अनुकूलता:

(अ) संस्कार गीत (आ) पर्व गीत (इ) कर्मगीत

(ई) वाह्रमासे गीत (उ) धार्मिक गीत (ऊ) विविध

उपर्युल्लिखित वर्गीकरणहरूमध्ये लोकगीतको वर्गीकरण गर्ने वैज्ञानिक र सर्वसम्मत आधार भनेको गाइने अवसर र अनुकूलतालाई लिन सकिन्छ । यस विभाजनलाई रेखात्मक रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरीएको छ -

उल्लिखित वर्गीकरणात्मक सूचीअनुसार विशेष अवसरमा गाइने गीतलाई विशेष गीत र सँधै गाउन सकिने गीतलाई सामान्य गीत भनेर लोकगीतलाई मुख्य दुई भागमा विभाजन गरीएको छ । विशेष गीतलाई वर्ष चक्रीय, संस्कार, धार्मिक र विविध गीतमा विभाजन गरीएको छ । पर्व गीतहरू मेला, पर्व र जात्रासँग सम्बन्धित गीतहरू हुन् जसमा तीज गीत, मालश्री, देउसी, भैलो, होरी आदि पर्दछन् । कर्म गीत वर्षभरि विभिन्न कामका अवसरमा थकान मेटाउन गाइने गीत हुन् । यसअन्तर्गत वसन्त गीत, जेठे गीत, असारे गीत, दाई गीत आदि पर्दछन् । धार्मिक गीतलाई जीवन संस्कार र पदार्थ संस्कार गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । जीवनका विभिन्न संस्कारहरूमा गाइने मागल, रत्यौली, आशिका आदि जीवन संस्कार गीत हुन् भने पूजा, व्रत, यज्ञमा गाइने गीतहरू पदार्थ संस्कारअन्तर्गत पर्दछन् । विविध गीतमा बाल गीत आदिलाई लिन सकिन्छ । सामान्य गीतमा बाह्रमासा र बाह्रमासे गीतहरू पर्दछन् । बाह्रमासा बाह्र महिनाको वर्णन गरी गाइने गीतहरू हुन् भने वर्षभरि नै जुनसुकै समयमा पनि गाउन सकिने गीतहरू बाह्रमासे गीत हुन् । यस्ता गीतहरूमा देउडा, सालैजो, ख्याली, सेलो, टुङ्ना आदि पर्दछन् ।

२.६ सारांश

अनादिकालदेखि लोक अनुभव र अनुभूतिको सरस अभिव्यक्तिका रूपमा रहेको लोकगीतले आफ्नै विशिष्टताहरू बोकेको छ । अनिवार्य र आतिरिक्त तत्वहरूद्वारा निर्मित लोकगीतले नेपाली समाजको हरेक पक्षसंग सम्बन्ध जोड्ने हुँदा स्वरूपमा पनि विविधता बोकेको छ । यस प्रकारले लोक गीत नेपाली समाजमा जीवितरूपमा रहँदै यसको आफ्नै प्रकारको परिभाषा र विशेषताका आधारमा वर्गीकरण गरीएको पाइन्छ । लोकगीत नेपाली समाजमा सर्वव्यापकता पाएकाले यसका परिभाषाहरूमा पनि विभिन्न विद्वानहरूको धारणामा विविधता नै छ । तर परिभाषाको मूलतत्त्वलाई केलाउने हो भने एकै विषय वस्तुलाई लिएर विद्वानहरूका बिचमा भिन्नता जस्तो देखिन्छ । देश विदेशका विद्वानहरूले लोकगीतका सम्बन्धमा आफ्ना धारणाहरू राख्दै लोक जीवनसंग सम्बन्धित गीत नै लोक गीत हो भन्ने कुरामा सबै विद्वानहरू एकमत भएका छन् ।

लोकगीतको जीवन्तता राख्नु यसमा रहेको विशेषता नै एक प्रमुख कुरा हो । लोक जीवनका सहज, सरस भावभूमिमा रहेर लोक भावनाको प्रस्पुटन गर्ने माध्यम हो भन्ने धारणा जनमानसमा रहेको पाइन्छ । लोकगीतमा रहेको आन्तरिक र बाह्य तत्त्वका आधारलाई लिएर लोकजीवनमा जीवन्त रहने भएको हुनाले यसमा आन्तरिक र बाह्य तत्त्वका बारेमा विभिन्न विद्वानहरूको धारणालाई केलाउने प्रयास गरीएको छ । लोकगीतको अध्ययनका क्रममा लोकविद्व तथा व्याख्यताका आधारले लोकमानसका भावनाहरूको प्रतिनिधित्व भएका भावहरूलाई पनि एकप्रकारवाट वर्गीकरण गर्ने प्रयास गरीएको छ । यसरी अनादिकालदेखि जनमानसमा प्रचलित अवस्थामा रहेका लोकभावनाहरूमध्येको लोकगीतलाई यस अध्ययनका माध्यमबाट लोकगीतको परिभाषा दिँदै त्यसभित्र रहेका विशेषताहरूलाई केलाउँदै यसमा रहेको आन्तरिक र बाह्य तत्त्वहरूलाई स्पष्ट पार्ने प्रयास यस अध्यायमा गरीएको छ ।

अध्याय - तीन

चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको सङ्कलन र वर्गीकरण

३.१ विषय प्रवेश

प्राकृतिक सौन्दर्यको उत्कृष्ट नगरी चितवन जिल्ला सांस्कृतिक हिसाबले पनि उत्तिकै सम्पन्न छ । यसै जिल्लाको पश्चिम दिव्यनगरमा नेपाली लोकगीतका मधुर स्वरलहरीहरू हरबखत गुञ्जिरहने क्षेत्र हो । यहाँका मानिसहरूबाट घाँस दाउरा, मेलापात, हलखेती, चाडपर्व, संस्कार, अनुष्ठान, मेला, भेलामा त्यसैसँग सम्बन्धित लोकसुसेली प्रस्तुत भैरहेको हुन्छ । यद्यपि लोकगीतका सबै प्रकारहरू यस क्षेत्रमा प्रचलित छैनन् । जे जति लोकगीतहरू प्रचलित छन् तिनले विशिष्टता अङ्गालेका छन् । त्यसमा यस क्षेत्रको सामाजिक जनजीवन, आर्थिक शैक्षिक, धार्मिक, प्राकृतिक, भौगोलिक विविधताको अभिव्यक्ति अटाएको छ । अनुभूतिका अनन्त ज्वारभाटाहरू अटाएका छन् । त्यसैमा मानिसहरू आफूलाई समाहित गर्दै नयाँ जीवनको सञ्चार गरीहेका छन् । यहाँका रत्यौली, तीज र स्वस्थानी वा सत्यनारायण पूजाका अवसरमा गाउनेहरू गाएर, नाच्नेहरू नाचेर, हेर्ने सुन्नेहरू हेरेर सुनेर थाक्दैनन् ।

३.२ चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको वर्गीकरणात्मक सूची

चितवन जिल्लाको दिव्यनगर गा.वि.स. को विभिन्न भागका गीतहरूलाई लिएर वर्गीकरण गरीएको छ । जसअनुसार यस क्षेत्रका गीतहरूको वर्गीकरण सूची निम्नलिखित छ –

संस्कार गीत	पर्व गीत	कर्म गीत	बाह्रमासे गीत	धार्मिक गीत	विविध
रत्यौली	तीजेगीत देउसी भैलो	असारे भदौरे दाइँ गीत	विभिन्न भाकाका वाह्रमासे गीतहरू	चुङ्का, रोइला आरति र लम्बरी भजन	बालगीत

३.३ चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको परिचय र सङ्कलित लोकगीतहरू

३.३.१ संस्कार गीत

संस्कार शब्दले परिष्कार, परिमार्जन वा शुद्धीकरण भन्ने अर्थ बुझाउँछ । मानिसका जन्मेदेखि मृत्युपर्यन्त विभिन्न संस्कारहरू गरीन्छन् । यी संस्कारहरू आफ्नो जाति, धर्मअनुसार भिन्न भिन्न रहेका हुन्छन् । जन्मको खुसीयाली, छैटी, न्वारन, व्रतबन्ध, नाककान छेड्ने, विवाह मृत्यु जस्ता अवसरमा विभिन्न प्रकारका गीतहरू गाइन्छन् । यसरी आफ्ना संस्कारमा गाइने गीतलाई नै संस्कार गीत भनिन्छ । चितवन दिव्यनगर भागमा मुख्य रूपमा संस्कार गीतमध्ये रत्यौली गीत रहेका छन् ।

३.३.१.१ रत्यौली गीत

विवाहका अवसरमा दिनमा या रातमा जाग्राम बसी महिलाद्वारा गाइने संस्कारमूलक गीत हो रतेली वा रत्यौली । रात वा राति शब्दबाट नै रतेली वा रत्यौली शब्द बनेको देखिन्छ ।^{२२} यद्यपि कसैले रति शब्दसँग सम्बन्धित रहेको धारणा राखेको पाइन्छ । रत्यौलीको आरम्भ जन्ती बेहुली घरतिर हिँडेपछि दुलाहापट्टिका नाता-कुटुम्ब, गाउँघरका आइमाईहरूद्वारा दुलाहाकै घरआँगनीमा हुन्छ । दुलाहालाई अन्माउँदा ग्रहशान्तिका लागि विधिवत् रूपमा बालेको दियो दुलही नभित्र्याइन्जेल निभ्नु हुँदैन भन्ने धारणा पाइन्छ । त्यसकारण दियो कुर्नुपर्ने हुन्छ । यसबखत रमाइलो गर्दै नाचगान गर्नुलाई नै रत्यौली खेल्नु भनिन्छ ।^{२३}

रत्यौली गीतमा नृत्यसहित शृङ्गारपरक गीतको बाहुल्य पाइन्छ, तापनि यसका अतिरिक्त भक्ति, करुणा र हास्य भावका गीतहरू पनि गाइन्छन् । रत्यौलीमा पुरुषको उपस्थितिलाई बर्जित गरीन्छ । कुनै कारणवश पुरुष पुगेमा उसलाई बेइज्जत गर्दै लखेट्ने गरीन्छ । पुरुषको उपस्थितिरहित अवस्थामा निःसङ्कोच र निर्लज्ज ढङ्गले नाचगान गर्ने हुँदा कतिपय गीत र नृत्यमा अश्लीलता रहन्छ ।

^{२२} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. १६१ ।

^{२३} कृष्णप्रसाद पराजुली, पूर्ववत्, पृ. २६२ ।

रत्यौलीमा रात छिप्पिदै गएपछि र दिनमै पनि महिलाहरू पुरुषपात्रको अभिनय गर्दै कोट, दौरा, सुरूवाल, टोपी आदि कपडा लगाएर अरू महिलामाथि यौनभाव भल्कने क्रियाकलाप गर्छन् । यसलाई लुठो भनिन्छ । रत्यौलीका अरू महिलाले पनि लुठोलाई जिस्क्याउने, घोडा चढ्ने, लतार्नेजस्ता क्रियाकलापहरू गर्छन् । महिलाहरू ज्यादै उमङ्गित भएको परिदृश्य यस अवसरमा देख्न सकिन्छ ।

रत्यौली गीतमा दुलाहादुलहीको रूप तथा स्वभावको गुणगान गाउने मङ्गलकामना अर्ती उपदेश दिने, दाइजोको अपेक्षा, केही हदसम्म वेदना र समस्याका कुराहरू पनि प्रस्तुत गरीएका हुन्छन् । जे होस् , वैवाहिक उल्लासका रूपमा गाइने रत्यौली गीतमा माङ्गलिक संस्कारबाहेक दमित इच्छा, वेदना, हर्षका भावको अभिव्यक्ति रहनुका साथै अभिनय पक्ष पनि उत्तिकै सशक्त हुन्छ ।

३.३.१.१.१ सङ्कलित रत्यौली गीतहरू

यहाँ दिव्यनगर क्षेत्रमा सङ्कलित रत्यौली गीत प्रस्तुत गरीएका छन् ।

सबैले बजाइदेऊ ताली, म पनि नाच्ने हो यसपालि
कान्छाले कान्छीलाई ल्यायो, जून हुने अँधेरी रातैमा
घरैमा आइपुगे जन्ती, हेर न को आयो लोकन्ती ?
कस्तो छ दुलहीको मति ? कति छ दाइजो र सम्पत्ति ?
कान्छाले कान्छीलाई ल्यायो, भिरको बाटो लालटिनै बालेर
झ्याल ढोका बन गरे माया, म भरे आउँछु कि आउँदिन
छुटाइदेऊ बाबुले भारा, खुवाई पालेको दशधारा
लेकाली मुलाका चाना, बल्ल भए बाबुका दुईजना
सितारा ल्याइदिए भिना, नक्कले छ मेरो निधार
सालको पात टिपेर दुना, धोका थियो तिमीसाँ भेट हुन
ए बाबु पुगेन धोका, रातो डोली एकैछिन त्यहीं रोक

+ + + +

दिल बस्यो भिल्केको टोपीमा, सुत्ने भए जाउँ हिड खोपीमा
भिल्केले तानेर ल्यायो, चाल पाइन कोठामा के भयो ?
भिल्केले सकेछ आफ्नो काम, ढोका खोली हेर्दा त भुल्के घाम
को होला भिल्के भै आउनी, रातीमा छातीमा समाउनी
भिल्केले आपतै पान्यो, घरकाले चाल पाए लौ मान्यो
घरकाले खन्चन कि जरो, नाचेको लुगामा एकसरो
ल्याऊ न दिदी बालेर बत्ती, ल्याएँ मैले फूलजस्ती श्रीमती
कसको छोरा हो बाबु तिमी, फूलको माला लाइदिँ नचिनी
आइन् आमा लछिनकी बुहारी, हेर आमा झ्यालढोका उघारी

+ + + +

वत्ती बालिन भन्छ्यौ बज्यै तिमिले
अँध्यारो मन पराउँछन् बज्यै तिम्रा छोरा हाम्रा उनैले
ढिकीजाँतो गरीन भन्छ्यौ बज्यै तिमिले
एकछिन फुर्सद दिन्नन् बज्यै तिम्रा छोरा हाम्रा उनैले
दैलो पोतिन भन्छ्यौ बज्यै तिमिले
पोतारो लुकाउँछन् ती बज्यै तिम्रा छोरा हाम्रा उनैले
छिटो उठिन भन्छ्यौ बज्यै तिमिले
ढोका औलो लगाउँछन् बज्यै तिम्रा छोरा हाम्रा उनैले

(स्रोत: राधिका सापकोटा देवकुमारी अधिकारी

र साथीहरू, दिव्यनगर.-१)

भाका: धेरै छ धनियो जिरा मसलैमा

अन्तरा: धेरै छ धनियो - हातैमा लिएँ कलम मसी लेखौला भनेर

धेरै छ धनियो, दिनैको बाटो छिनैमा आएँ भेट होला भनेर ।

धेरै छ धनियो जिरा मसलैमा ।।

धेरै छ धनियो, सुन खायो सुनारले खै खायो फलामले

धेरै छ धनियो, ज्यानले माया मारे पनि बिसर्या छैन मैले ।

धेरै छ धनियो जिरा मसलैमा ।।

भाका: आफ्ना बाँसको जराको पानी

जान देऊ खेतलाई पसानी

बाँसको जराको पानी, मेरो बाबा घर हेर्न जानेनौ

बाँसको जराको पानी, आउली छोरी रोली नि ठानेनौ ।

बाँसको जराको पानी ..... ।।

बाँसको जराको पानी, कोइलाई भने यै माया फूल हुनी

बाँसको जराको पानी, कोइलाई भने आँसुको मूल हुनी ।

बाँसको जराको पानी ..... ।।

भाका: सानो मुरली धिँ धिँ को लेठ

सिक्री त नलाई छोड्दिन

सानो मुरली, दाइले लिनी मुरली त भाइले लिनी माला ।

सानो मुरली, हाम्री बैनी नाचेको त पुतलीकै चाला ।।

सानो मुरली ..... ।।

सानो मुरली, पारी पाखा वनपालेमा वाघ मान्यो हुलले

भाका: लाहुरे भेना मलाई, रेलमा चढाई देऊ न

लाहुरे भेना मलाई, तिमी मात्रै घुम्छौ डुल्छौ रहर थियो मलाई

लाहुरे भेना मलाई, कति वसौं एकली साली मुटु मात्रै जलाई ।

लाहुरे भेना मलाई ..... ॥

लाहुरे भेना मलाई, जस्तोजस्तो तिमी खान्छौ उस्तै म नि खान्छु

लाहुरे भेना मलाई, कति दुःख काटु मैले तिम्रै साथमा जान्छु ।

लाहुरे भेना मलाई ..... ॥

लाहुरे भेना मलाई, हाम्रो गाउँ पहाड पर्वत विदेशतिर सम्मै

लाहुरे भेना मलाई, जान्छु भने विदेशतिर पुन्याउँछौ कि बम्बै ।

लाहुरे भेना मलाई ..... ॥

भाका: बाबु तिम्रो हुने भो विहे ता

ल्याउनु पर्छ दाइजो नि दिए त

दुःख सुख गरी बाबु मैले तिम्लाई पालें

रिनधन गरी भए पनि विहे गर्न थालें

छैनन् तिम्रा बाबा बाबु मै अवला नारी

के गर्दछे भनी शत्रु हेर्छन् वारिपारि

बाबु तिम्रो हुने भो ..... ॥

भाका: ए राजै पियारी यो गन्जागोलमा

नबोलाऊ पियारी आँखीको सन्काले

ए राजै पियारी, बिहावारी बीस पारि लगन जुच्यो आटन्

ए राजै पियारी, कारवारी नै अधि सछ्छन् दुई चार कुरा ढाटन ।

ए राजै पियारी ..... ॥

ए राजै पियारी, दुबो माला सजाएर शिरमा ढाका टोपी

ए राजै पियारी, आमा दही खुवाउँछिन् पछेउरीले छोपी ।

ए राजै पियारी ..... ॥

ए राजै पियारी, जन्ती गए दुलै लिन बाजा बजाएर

ए राजै पियारी, उता दुलै राखे होलान् चट्ट सजाएर ।

ए राजै पियारी ..... ॥

ए राजै पियारी, टीका लगाई गोडा धोई दिए कन्यादान

ए राजै पियारी, डोली नदिई बाउ आमाले हुन्न भन्छन् खान ।

ए राजै पियारी ..... ॥

ए राजै पियारी, सिन्दुरको बेला भयो माइतीजति लुक

ए राजै पियारी, बाबा लाए डोली दिन आमा लाइन् रून ।

ए राजै पियारी ..... ॥

ए राजै पियारी, मारे पाप पाले पुण्य घरमा गाठो कसिन्
ए राजै पियारी, राम्रोसँग पाल्नु भनी आमा भित्र पसिन् ।
ए राजै पियारी ..... ॥

ए राजै पियारी, खेत खन्ने कोदाली त तरूल खन्ने खन्ती
ए राजै पियारी, दुला दुलै अधिलाई आइपुगे जन्ती ।
ए राजै पियारी ..... ॥

ए राजै पियारी, पाथी भर्ने सासु ब्वारी बाटो छेक्नी नन्न
ए राजै पियारी, बाबाजस्ता ससुरालाई केही हुन्न है भन्न ।
ए राजै पियारी ..... ॥

ए राजै पियारी, बेला छोपी जिम्ती लेखी पर्ने चुल्ठो जोड्न
ए राजै पियारी, हाम्ले पनि हुँदैन है परम्परा छोड्न ।
ए राजै पियारी ..... ॥

भाका: सरर पिलेनमा आए, ढिलो हुन्छ बस कुर्न नलाए

सरर पिलेनमा आए, आकाशको गड्याड गुडुड भुइँको खजुरीलाई
सरर पिलेनमा आए, शिरको टोपी पाउमा राखी बिन्ती हजुरलाई ।
सरर पिलेनमा आए ..... ॥

सरर पिलेनमा आए, सुरिलो गयो बासको लिङ्गो भुइँ छोयो भुप्पैले
सरर पिलेनमा आए, यतिका दिनमा घरबार छैन के गयो रूपैले ।
सरर पिलेनमा आए ..... ॥

भाका: आँधीखोले मायाको चिनु, सुन्तला बिरूवा ल्याइदिनु

यो मायाको सम्भना हुनाले

कल्यै पनि छोडेन रूनाले ।

आँधीखोले ..... ॥

रूमत भने आँसुको खर्च

नरौं भने यो मनमा पिर पर्च ।

आँधीखोले ..... ॥

सुनखानीमा बसेको माया

किन आउथ्यो पितलु खानीमा ।

आँधीखोले ..... ॥

भाका: छ्याप्प डाली काटेर घाँस, भो भो माया नहुनु निराश^३

हातै लिम्ला ऊनीको धागो

माया भाको कर्मैमा नभाको ।

छ्याप्प डाली ..... ॥

बस माया आजैको रात

अब भेट हुँदैन एक साता ।

छ्याप्प डाली ..... ॥

पापी मन रोइरन्छ सधैं

विचार गरे मयाले म हुँदै ।

छ्याप्प डाली ..... ॥

भाका: झ्यालैमा नबसे सुँगा, टिपम्ला करेली भनेर

हो नि साच्चैँ पानीको कलधारा

बेइमानीको सङ्गतै नगर ।

झ्यालैमा ..... ॥

म रूनु को रोयो होला

दिनमा हिन्ती सूर्यलाई था होला ।

झ्यालैमा ..... ॥

लए दुलही जन्तीले घेरेर

रोइन् आमा जगिया हेरेर ।

झ्यालैमा ..... ॥

भाका: आमाले सारेको फूल, बाबुले कहिल्यै नि नभूल

जरी राम्रो दुबोको मालामा

लाइदिम्ला भाइ जाने बेलामा ।

आमाले ..... ॥

भाका: सेती नदी धमिलो पानी, चोखो माया लाऊँ क्यारे जुग जानी^२

मेरो माया छौ भने त्यता

छमछम चुरा बजाउँदै आऊ यता ।

सेती नदी ..... ॥

चौतारी चिनेर धरिम

हेछु ऐना देखिदिन करिम ।

सेती नदी ..... ॥

भाका: कसरी आउनुभो माया, जून छैन अँधेरी रातमा

यो खोलीमा के खस्यो हिउँजस्तो

भेटें माया काखैमा लिउँजस्तो ।

कसरी ..... ॥

आज मेरो साइत परेको

गामको माया वेशीमा भरेको ।

कसरी ..... ॥

मेरो माया नभइदेऊ बिरानी

दाइने हात भैदिउँला सिरानी ।

कसरी ..... ॥

भाका: लक्ष्मीले बास गरीन् घर

हिमालजस्तो हँसिलो मुहार

लक्ष्मीले वास गरीन् घर

दाइजो ल्याइन भनेर नगर दोमन ।

लक्ष्मीले ..... ॥

(स्रोत: तुलसी चन्.,

टीकामाया नेपाली, सुनमाया विक, दिव्यनगरत्र७-७)

३.३.२ पर्वगीत

नेपाली जनजीवनमा पर्वगीतको निकै ठूलो महत्त्व रहेको छ । लोकजीवनको सामाजिक सांस्कृतिक पक्षसँग यसको घनिष्ठ सम्बन्ध छ । चाडपर्व धार्मिक आस्था पूरा गर्ने उद्देश्यका आधारहरू हुन् । उत्सव मनाउने पूजाआजा गर्ने, जाग्राम बस्ने, मेला भर्ने जाने आदि प्रचलन साथै चाडपर्व मनाउँदा परिवार, आफन्तजनसँगै बसेर रमाउने, मीठो मसिनो खाने, दुःखसुख अभिव्यक्त गर्ने प्रचलन हाम्रो समाजमा छ । यही धार्मिक तथा सांस्कृतिक पक्षलाई आत्मसात गर्दै यिनै विषयसँग सम्बन्धित पर्वहरूमा गाइने गीतहरू नै पर्वगीत हुन् । चितवन दिव्यगनर क्षेत्रमा पर्वहरूमा गाइने गीतमा मुख्य रूपमा तीजगीत, भैलो गीत र देउसी गीत प्रचलित रहेका छन् ।

३.३.२.१ तीजगीत

तीज (हरितालिका) हिन्दु नारीहरूको महान् पर्वका रूपमा चिनिन्छ । हरेक वर्ष भाद्र शुक्ल तृतीयाका दिनदेखि पञ्चमीसम्म मनाइने तीजको परम्परा पौराणिक कथासँग जोडिएको छ । हिमालय पर्वतकी छोरी पार्वतीले महादेव वर पाउँ भनी निराहार तपस्यारत रहेको र त्यसै व्रतका प्रभावले मनोकाङ्क्षा पूरा भएको हुँदा निराहार बसी शिव पार्वतीको पूजा गरेमा पाप नाश हुने, सौभाग्य बढ्ने, सन्तानको समेत कल्याण हुने र अविवाहित नारीलाई इच्छित वर प्राप्त हुने धारणा लोक समाजमा छ । यही व्रतसँगै नारीहरूद्वारा विभिन्न लय र भाकामा गाइने गीत नै तीज गीत हो ।

तीजमा छोरीचेलीहरूलाई नजिक टाढा जहाँ भए पनि दाजुभाइ, बुबा, मामाहरू लिन जान्छन् । अरूबेला एकलै आउने भए पनि तीजमा लिन नगर्ने घरकाले पठाउँदैनन् र चेलीहरू जान पनि चाहँदैनन् । त्यस्ता चेलीहरू माइती लिन नआएको वा नभएको दुःखेसो गीतमार्फत प्रकट गर्दछन् । प्रायः चेलीबेटीहरू द्वितीयाको बेलुकीसम्म माइतीमावलीमा जम्मा हुन्छन् र त्यसै रातमा मीठामीठा खानेकुरा पकाएर खान्छन् । यसलाई दर भनिन्छ । तृतीयाका दिन उनीहरू निराहार बसी नाच गान गर्ने चलन पाइन्छ । यसक्रममा घरको कामको बोझ, सासू, ससुरा, नन्द, श्रीमान्बाट भेल्लुपरेका प्रताडना, हप्कीखप्की, हेलाँ, त्यस्तै बालविवाह, बहुविवाह, अनमेल विवाह र दाइजो प्रथा तथा त्यसले निम्त्याएका समस्याहरू सामाजिक विकृति, विसङ्गति, राजनैतिक जागरण, नारी चेतनाका पक्षमा पनि आफ्ना आवाजहरू र भक्तिभावसमेत गीतीलयमार्फत बुलन्द पार्दछन् । राताराता सारीमा सजिएर थपडी र केहीले मादलसमेतको तालमा गाउँदै र छमछमी नाच्दै नारीहरू उन्मुक्ति र उमङ्गको महसुस गर्दछन् । पञ्चमीको दिनमा सप्तर्षिको पूजा गरेर नाचगान गरेपछि

तीजका सबै रीत पूरा हुन्छन् । तीजको गीतलाई ब्रत र समसामयिक गरी मुख्य दुई प्रकारमा बाड्न सकिन्छ ।

३.३.२.१.१ सङ्कलित तीजगीतहरू

यहाँ सङ्कलित समसामयिक र ब्रतसम्बन्धि तीजगीतहरू दिइएका छन् ।

(क) समसामयिक तीजगीत :

भात खाम्ला कनरी रोपेर
तरकारी खाम्ला तामा बरिलै ।
लिन र आए आफना भए
बिसाईदिए आमा बरिलै ।
बाबाको आगनी लिपी र लापी
छिड्किरी मारी खेलम्ला ।
छिड्किरी मारी खेलनी चेलीको
शिरमै छैन शिरफूल ।
शिरकी शिरफूल करिमले लाम्ला
यसरी खेलन काँ पाम्ला ।
बाबाको आगनी लिपी र लापी
छिड्किरी मारी खेलम्ला ।
छिड्किरी मारी खेलने चेलीको
लिलाटमा छैन टिकिया ।
लिलाट टिकिया भाग्यमा भए लाम्ला
यसरी खेलन काँ पाम्ला ।
बाबाको आगनी लिपी र लापी
छिड्किरी मारी खेलम्ला ।
छिड्किरी मारी खेलने चेलीको
नाकैमा छैन नत्थिया ।
नाककी नत्थिया भाग्यमा भए लाम्ला
यसरी खेलन काँ पाम्ला ।

बाबाले दिएका शिरबन्दी शिरफूल
 लरक्क लकाई लाउँला बरिलै ।
 आमाले पकाएको भिनुवाको भात
 दुध राखी सपक्क खाउँला बरिलै ।
 दाजुले दिएको रेशमीको फरिया
 लरक्क लकाई लाउँला बरिलै ।
 आमाले पकाएका मीठामीठा खजना
 दिदीबैनी मिलेर खाउँला बरिलै ।
 शिरै लाउनी शिरफूल
 पावै लाउनी पाउजू बरिलै ।
 घरैमा छैनन् दयालु सासु
 माइतीमा छैनन् आमा बरिलै ।
 आमाले पकाएको भिनुवाको खाजा
 खाँदा खाँदै दिक्क बरिलै ।
 मुहुडा हेर्दा चन्द्रमाजस्तो
 करिम हेर्दा ठिक्क बरिलै ।

(स्रोत: गंगा पौडेल दि-९)

भारत र पाकिस्तानको लडाइँको घटना
 गोली लाग्ने लाहुरेको दुःख वेदना ।
 दुश्मनसँग लड्न भनी गोलीगट्टा बोकेर
 जानु पर्थ्यो हे आमा बुट ठोकेर ।
 जाँदा जाँदै दुश्मन यता जाम कि उता जाम
 सम्भ्रँ मैले एककासी माता र पिताजीको नाम ।
 गोली चलन सुरू भो दुश्मन बीच परियो
 चिसापानी देवीको शरण परियो ।
 + + + +
 रातो डोली भित्र्याउँला भन्थिन् होला आमाले
 सेतो डोली लाइहालिन् ईश्वर आमाले ।
 जन्ती पनि पर्सिए भनेर नि उठाए

ऐया आमा मुटु खायो भन्यो केटाले ।
घरबेटी भन्न थाले के भयो र कसो भो ?
दाजुभाइ भन्न थाले डाक्टर ल्याउने हो ।
डिब्बाको सिन्दुर बाकसको कपडा
उतिखेरै पिताम्बर भयो बरिलै ।

(स्रोत: सुनमाया वि.क., गोमा पौडेल

दिव्यगनर-७

मनको विरह भनी साध्य छइन
हामी गाउँले चेलीको सुन्नोस् बइन ।
दिनुभयो बाबाले पोखराको सहरमा
छोरीले सुख पाओस् भन्ने रहरमा ।
म छोरीले माइतीको इज्जत राख्छु भन्दामा
नयाँ नयाँ चलनले पान्यो फन्दामा ।
मजस्ता चेलीको पक्कै छैन ठाडो शिर
सहरको फेसनले पान्यो ठूलै पीर ।
टि.भी. पनि हेरिएन, पढन् पनि पाइएन
हिटर, ग्याँस के हो भन्ने थाहै थिएन ।
हिटरमा भात पका भन्नुभयो बज्यैले
बिजुलीको करेन्टले हान्यो मभैले ।
ग्याँस चुलोमा चिया पकाऊ भन्नुभयो समीले
ग्याँस खोल्नै आएन क्यार्नी हामीले ।
सुख होइन जीवन दुःखमा डुबेको
कुकुरले सिठी लाउँदा सातो उडेको ।
बाह्र वर्षे उमेरमा बिहे मेरो भएको
बाह्रै वर्ष हुन थाल्यो स्वामी गएको
चोली सिम्ला मखमली पाखुरीमा सुहाउनी
आफू सधैं विदेश बस्नी मलाई रूवाउनी ।
मखमलीको चोलिया मेरो बरिलै टलक्कै टल्कने
अरिकाकी छोरी बन्धन पारी बरिलै आफू पर्देश ढल्कने ।

(स्रोत : तीज मेला, ज्योतिनगर-२०६७)

(ख) व्रतसम्बन्धी तीजगीतहरू

बाह्रै बरिसको सोमबारे औँसी
हिड स्वामी राजै नुहाउन जाम ।
सोमबारे औँसी नुहाउन गएर
के पो वरिदान माग्छ्यौ नि है ?
सबै वरिदान मागम्ला राजै
सौताने वरिदान मागोइन ।
त्यसरी वचन जानी नलाऊ नारी
दोसरी बिहे घनिकाम्ला ।
दोसरी बिहे घनिकाए पनि
हामीजस्ती चेली पाओइनौ ।
दोसरी बिहे घनिकाएर
तिम्रो जीवन बीचै पारम्ला ।
हामी जस्ती चेली पाए तापनि
खाने त राजै करिमले हो ।

(अ) पञ्चमी घुम्दा

कहाँ पो जान्छ्यौ रानी चरी बगाल
बरिलै भगवान्लाई भेटन ।
भगवान्लाई भेटन के पावर चाहिन्छ
बरिलै श्रीखण्ड चन्दन ।
एकुमा चाहिन्छ श्रीखण्ड चन्दन
दोसरीमा चाहिन्छ बेलपत्र ।
भगवान् कस्ता छन् रानी चरी बगाल
यति संसार ल्याइदिए ।
रूपकी छपा सुनकी मुकुट
बरिलै भगवान् त बसेका ।

(आ) फूलसेलाउँदा

फूल र जमाइ हत्केलीमा छ्याइँछ्याइँ

कहाँ जान दौडेकी गंगाजी माई ?
कहाँ होला गंगाको जनिमभूमि
कहाँ होला गंगाको बास बरिलै ?
हिमाल हो मेरो जनिमभूमि
समुद्रमा हो मेरो बास बरिलै ।

(इ) व्रत बस्दा

फुका केश जुम्ला हात ठूलो हाम्रो वरित
आजका दिनमा ठूलो हाम्रो वरित ।
देऊ न बाबा देऊ न बाबा वरितको दियो
वरितको दियोविना वरित खण्डित भयो ।
लैजाऊ चेली लैजाऊ चेली सुवर्णको दियो
वरितको दियो चेली सातै भाइको साजो ।
सुवर्णको दियो बाबा हाम्रै गृहे होला
देऊ न आमा देऊ न आमा वरितको दियो ।
वरितको दियो त सातै भाइको साजो ।
दिनलाई मिल्दैन चेली वरितको दियो ।

(ई) शिवजीको ध्यान

शिवजीले हात जोडी ध्यानमा बसेका
कसले गर्ला बरिलै शिवजीको ध्यान ।
फूलवारीमा जाऔंला फूलका माला गाँसौंला
फूलमाला चढाएर ध्यान बसौंला ।
शिवजीको मन्दिर थुङ्गैसरि फूल
शिवजीको ध्यान गर्न नभुल ।
फुका केश जुम्ला हात ठूलो हाम्रो वरित ।

(स्रोत: सरस्वती भण्डारी दि-५)

३.३.२.२ भैलो तथा देउसी गीत

तिहारको रमभ्रम बोकेर आउने भैलो पर्वकालीन सामूहिक गीत हो । भैलो तिहारमा साथी समूह मिलेर खेल्ने गरीन्छ । भगवान विष्णुले दैत्यलाई बध गरी देवतालाई सुखशान्ति दिलाएको, बलिराजाले पातालको राज्य पाएको, राम बनबासबाट फिर्ता भई रावणको पञ्जाबाट सीतालाई मुक्त गरी ल्याउँदा अयोध्यावासीले दीपावली गरेकोजस्ता प्रसङ्ग जोडी दीपावली तथा तिहार मनाउँदै आएको पाइन्छ । यिनै माङ्गलिक हर्ष उल्लासलाई समेटेर भैलो खेल्दै नाचगान गरी रमाइलो गर्ने गरेको पाइन्छ । मनोरञ्जन साथै उत्सव मनाएर खेल्ने नेपाली संस्कृतिमा भिजेको भैलोको सम्बन्ध भलो (हित, कल्याण) सँग रहेको देखिन्छ । यही भलो होस् भन्ने शुभकामनाको द्योतक नै भैलो हो ।^{२४}

लक्ष्मी पूजाका दिन लक्ष्मी पृथ्वीभर डुल्ने र उज्यालो नभएको घरमा नआउने जनविश्वासअनुसार घर आँगन सफा पारी सन्ध्याकालमा दैलो, झ्याल, कौसी, भ्याङ, कोठामा दियो, पाला, मैनबत्ती बालेर दीपावली गर्दै लक्ष्मीको पूजा गरीन्छ । यस अवसरमा गाउँघरतिरका किशोरीहरू भैलो खेल्दै गाउँगाउँ डुल्छन् । यो समूहलाई भैलेनी भनिन्छ । भैली खेल्दा एक जनाले भट्टयाउने र अरूले भैली भन्दै जान्छन् । बलि राजाले पठाएर आफू आएको भन्दै घरपरिवारिको प्रशंसा गर्ने, मङ्गल कामना प्रकट गर्दछन् र अन्त्यमा सीधा र बिदा गीतबाटै मागेर बिदा हुन्छन् ।

देउसी विशेष गरी लक्ष्मी पूजाको भोलिपल्ट र भाइटीकाको बेलुका खेल्ने प्रचलन छ । यो गीतमा मुख्यतः पुरुषहरू रहने भए पनि हिजोआज नारीहरूकोसमेत संलग्नता रहन्छ । देउसी गीत प्रत्येक घर आँगनमा गएर सुख र समृद्धिको कामना गर्दै गाइने सामूहिक गीत हो । भैलो जस्तै देउसी पनि एकजनाले भट्टयाउँदै बाँकी समूहका सहभागीले देउसी रे (चौसी रे) भन्दै पछ्याउँछन् । देउसीको बीचबीचमा गाइने थप झ्याउरे लयका गीतका कारण देउसीले सम्पूर्ण वातावरण नै उल्लासमय बनाएको हुन्छ । चौसी तथा भैलोमा प्राप्त सगुन कसैले सामाजिक कार्य र कसैले भोज गरेर मोज गर्दछन् । देउसी खेल्ने घरमा पुगेपछि झिलिमिली बत्ती र घरको सम्पन्नताको र घरबेटीको दानशीलताको वर्णन गर्दै परम्परालाई संस्कारको निरन्तरताका लागि देउसी खेल्न आएको र अरू धेरै घरमा जानुपर्ने हुँदा दानको व्यवस्था छिटो मिलाउन आग्रह गर्दछन् । भैलोजस्तै देउसीमा पनि गच्छे अनुसार र प्रचलनअनुसार रोटी फलफूल पैसा दिन्छन् । यसप्रकार देउसीरेहरू आशीष दिएर बिदा हुन्छन् ।

^{२४} कृष्णप्रसाद पराजुली, पूर्ववत्, पृ. १८८ ।

देउसी भन्ने प्रचलनका सम्बन्धमा विजयादशमीमा आशीर्वाद पाई लडाइमा गएका पुरुषहरूले विजय प्राप्त गरेपछि विजयको आशीर्वाद र साधुवाद लिन घरघरमा देउसी खेल्ने त्यस्तै देउसीमा बलिराजाका गाथा, दिदी भेट्न गएको बालकको गाथा आदि पनि जोडिन्छ ।

३.३.२.२.१ सङ्कलित भैलोगीत

यहाँ सङ्कलित भैलीगीत प्रस्तुत गरीएको छ ।

भैलेनी आइन् आँगन
गुनियो चोली मागन
हे औँसीबार
गाइतिहार भैलो ।

भैलेनी आए मिलेर
फूलको माला भिरेर
हे औँसीबार
गाइतिहार भैलो ।

हामी त त्यसै आएनौँ
बलिराजाले पठाको
हे औँसीबार
गाइतिहार भैलो ।

हरियो गोबरले लिपेको
लक्ष्मीपूजा गरेको
हे औँसीबार
गाइतिहार भैलो ।

जसले दिन्छ मानो
उसको सुनको छानो
जसले दिन्छ मुरी
उसको सुनको धुरी

जसले दिन्छ पाथी
उसको सुनको छाती
हे औंसीबार
गाईतिहार भैलो ।

३.३.२.२.२ देउसी गीत

यहाँ सङ्कलित देउसीगीत प्रस्तुत गरीएको छ ।

हे भन भन भाइ हो - देउसीरे
हे राम्ररी भन - देउसीरे
हे स्वर मिलाई भन - देउसीरे
हे केराको थाममा - देउसीरे
हे बीस भाइ जम्मा - देउसीरे
हे चिप्लो बाटो - देउसीरे
हे रातो माटो - देउसीरे
हे लड्दै पड्दै - देउसीरे
हे हामी त त्यसै - देउसीरे
हे आएका होइनौं - देउसीरे
हे बलिराजाले - देउसीरे
हे पठाएका - देउसीरे
हे यो घरकी आमा - देउसीरे
हे चन्द्रसूर्य जस्ती छन् - देउसीरे
हे छानामाथि घिरौंला - देउसीरे
हे के के दिन्छन् हेरौंला - देउसीरे
हे जसले दिन्छ मुठी - देउसीरे
हे उसको सुनको गुठी - देउसीरे
हे जसले दिन्छ पाथी - देउसीरे
हे उसको सुनको छाती - देउसीरे
हे जसले दिन्छ मानु - देउसीरे
हे उसको सुनको छानु - देउसीरे
बिदावादी भएर जाम साथी ।

(स्रोत: देउसी/भैलो कार्यक्रम २०६६ दिव्यनगर-८)

३.३.३ कर्मगीत

प्रत्येक ऋतुमा नेपाली लोकजीवनको नाता कर्म वा श्रमसँग गाँसिएको हुन्छ । श्रमगीत ऋतुअनुसार हुने कामको प्रकृतिअनुसार गाइन्छ । घैया, मकै गोड्दा, धान रोप्दा, कोदोको झार फाल्दा, दाइँ या अन्य यस्तै काम गर्दा गाइने गीतलाई श्रमगीत भनिन्छ । यस्ता गीतमा वैशाख, जेठे, असारे, साउने, भदौरे, दाइँ गीत आदि पर्दछन् । यस्ता गीतले शारीरिक थकान र आलस्य मेटाउन सहयोग पुऱ्याउँछन् । चितवन दिव्यगनर क्षेत्रमा प्रचलित केही कर्मगीतहरूको सपरिचय निम्नानुसार चर्चा गरीएको छ -

३.३.३.१ असारे गीत

असार महिनामा गाइने र असार महिनाको वर्णन भएको गीतलाई असारे गीत भनिन्छ ।^{२५} असार शब्दमा ए प्रत्यय लागेर असारे विशेषण शब्दसँग गीत समास भएर समस्त शब्द असारे गीत बनेको छ । कृषिप्रधान देश भएकाले र वर्षाको याम भएको हुँदा मुख्य खाद्य बाली धान रोप्ने कार्य यसै समयमा हुन्छ । असारे गीतमा असार महिनाको वातावरण, रोपाइँको चित्रण र सामाजिक सम्बन्धहरूको पृष्ठभूमिमा लोकमानसको अभिव्यक्ति हुन्छ । काठमाडौँमा प्रचलित असारमा गाइने गीतको लयलाई रसिया भनिन्छ । रोपाइँ गर्दा गाउने गीत भएकोले कतै असारेलाई रोपाइँ गीत पनि भनिन्छ ।^{२६} त्यसै त वर्षाको समयमा पानीको कलकल र छडछडको आवाज, खेतमा काम गर्दाको थकान मेटाउन रोपाइँमा संलग्न हलिबाउसे र खेताली (रोपाहार) बीच जुहारी साथै एकल रूपमा असारे गीत मधुर स्वरलहरीमा प्रस्तुत हुँदा खेतका टारी र वेशीहरू गुञ्जायमान बन्न पुग्छन् । मानो खाएर मुरी उब्जाउने समयको रूपमा असार महिनालाई लिइन्छ । वर्षभरि खाने अन्नबाली उब्जाउनका लागि असार महिनामा कृषकहरूको अधिक समय हिलोमा नै बित्ने गर्दछ ।

असारे पन्ध्र कृषि जनजीवनमा ज्यादै महत्त्व राख्ने दिन हो । यस दिन रोपाइँमा दही चिउरा, सेलरोटी पकाएर खाने गरीन्छ । कसैको घरमा विहे भएको भए कसार राखेर यसै दिन खेतमा लगेर ख्वाउने चलन यस क्षेत्रमा पाइन्छ । सांस्कृतिक महत्त्वसमेत बोकेको हुनाले गोरूलाई टीका र प्रसाद ख्वाएर रोपाइँ प्रारम्भ गरीन्छ । असार पन्ध्रमा किसानहरू खाली बस्नु हुँदैन भन्ने धारणा राख्दछन् । कम्तिमा पनि यस दिन हिलो टेक्नु पर्छ भनेर खेत नहुने मानिसहरू पनि खेतमा पुग्छन् । रोपाइँमा हिलो छ्यापाछ्याप गर्दै हली, बाउसे र खेतालीहरू काम गरेको र पसिना बगेको पत्तै पाउँदैनन् ।

३.३.३.१.१ सङ्कलित असारे गीत

यहाँ केही सङ्कलित असारेगीत प्रस्तुत गरीएका छन् ।

बाटै र माथि बाटै र मुनि (बेल पाके गलगली)^२
सङ्गी र साथी खेलेको याद आउँदछ भलभली
कलिलो जिउ हातमा बिउ याद आउँदछ भलभली

असारै मास कुटेका चिउरा (नही काटी चाँखुला)^२
सौताको हात दुई कुड्की भात म कति बाँचुला
खोलीको माछो, सालघारी बाटो म कति बाँचुला

तीनै सहर नेपालैमा (घनटै घनन)^२
खोलीको शब्दी केही निधो पाइन लौ फेरि भनन
पटुकी फोइन, ढाटेकी होइन, लै फेरि भनन

छुपु र छुपु धानैमा रोपौँ (हातैमा बिउ छउन्जेल)^२
भलै र खाम्ला भलै र लाम्ला, पाखुरी जिउ छउन्जेल
हो कि मा होइन हो भनी देऊ न, पाखुरी जिउ छउन्जेल
देउराली डाँडा उज्यालो भयो, (घाम लाग्यो घमाइलो)^२
सङ्गीमा साथी नहुँदाखेरि लाग्दैन रमाइलो
पटुकी फोइन ढाटेकी होइन, लाग्दैन रमाइलो

असारै मासको चिजको वस्तु (हरिया खुर्सानी)^२
हिँडेको दम्को, बोलेको रन्को कसरी बिसने
ख्याल होइन साँचो बेलौती काँचो कसरी बिसने

(स्रोत: चिजमाया धिमिरे दिव्यनगर-८)

^{२५} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. १७६ ।

^{२६} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. १७६ ।

केटा र केटीबीचको दोहोरी

केटा र केटीबीचको दोहोरीका रूपमा पनि यो असारे गीत प्रचलित रहेको पाईन्छ ।

- हलिबाउसे - बिहानैदेखि मेलामा आयो फर्किने रातैमा
जाउँ हाम्रो घर खेताल्नी नानी, लैजान्छु साथैमा ।
- खेताल्नी - मुखैमा रामराम, मनैमा छुरा दाइ तिम्रो भर छैन
माइतीमा गच्छ्यौं ठली र मली जानलाई कर छैन ।
- हलिबाउसे - माइतीलाई भेट्न जाउली नि कान्छी पूर्णिमा औंसीमा
मायाका कुरा गरौंला कान्छी बसेर कौसीमा ।
- खेताल्नी - गाईलाई बाँध्ने त्यो गोठ घर, बाख्रालाई खोर होला
मनपरी धेरै बोल्दामा दाजु मुखैमा कोर होला ।
- हलिबाउसे - साथैमा जान्छु भन्थ्यौ नि कान्छी बिसेको हो र त ?
तिमीलाई तानी लगे नि कान्छी हुँदैन कोर त ।
- खेताल्नी - बाबै र ज्यूको त्यो बगैँचामा फूल फूल्यो सिरिङ्गी
हलीलाई भयो आँठेको व्यथा बाउसेलाई भिरिङ्गी ।
- हलिबाउसे - नलगी हामी छाड्दैनौं कान्छी निकै कि तिमि छेऊ
जतिमा ट्याउँट्याउँ गरे नि कान्छी हाम्लाई हो तिम्रो जिउ ।
- खेताल्नी - बाँदरकोजस्तो मुख भयो दाजु मुख पुछ्छ दौराले
अति नै भयो जिस्क्यायो भने हान्दिउँला लौराले ।
- हलिबाउसे - निकैको हुन्छ यो सोह्र वर्षे केटीको खेला त
तानेर हाम्ले नलगी जान्नाँ सकियोस् मेला त ।
- खेताल्नी - बिउमा काढी बियाडे दिदी कुनैमा थुपार
हली र बाउसे मरी पो हाले अब त टूँ पार ।
- हलिबाउसे - हलको गोरू घाइतेमा भयो डिलबाट खसेर
लोग्नेमा मरे रूनुमा पर्ला आलीमा बसेर ।
- खेताल्नी - खेतको कुना पानीको मूल, मूलैमा गँगटी
हली र बाउसे नाङ्गै पो रैछन् खसेर लगौंटी ।

(स्रोत: चिजमाया घिमिरे र साथीहरू दिव्यनगर)

३.३.३.३ दाईँ गीत

धान काटेर खलामा फिँजारी गोरूले धान दाउने बेलामा गाइने गीतलाई दाईँ गीत भनिन्छ ।^{२७} कार्तिक मङ्सिरतिर धान काटेपछि सुकाएर कुन्यु लगाइन्छ । गोबरले लिपेको खलामा मियो गाडेर धान चुटेको पराल माड्न र बाँकी धान भार्न मियोको मालदाम्लामा लहरै गोरू बाधिन्छ । गोरूलाई धपाउँदै दँयरेले गाउने गीत नै दाईँ गीत हो । धर्मराज थापाले मेरो नेपाल भ्रमण कृतिमा चितवन दिव्यनगर भागको ठुलावेसीमा प्रचलित दाईँगीत परिचयका साथ संलग्न गरेका छन् । मङ्सिर महिनामा फाँटमा दाईँ हाल्दा उहिल्यैदेखि राम र सीतालेसमेत अन्नपूर्णको खले गरामा दाईँ हाल्थे र शिवको वृषबाहन खलाको मियोमा घुम्थे रे भन्ने किम्बदन्ती सुनिन्छ । त्यसैले अहिलेसम्म पनि अन्नपूर्णको ढिस्को हिउँले चुलिँदा सह बढ्छ भन्ने विश्वास किसानहरूमा पाइन्छ । किसानहरू आफ्नो कुन्युको धानको रासलाई पूर्व फर्काउने र सो रासमा उत्तर मुख पारेर हँसिया गाडेपछि अन्नपूर्णको सिमलचरीलाई बोलाउने, पातीलाई घिउमा मुछेर धूप हाल्ने, रास वरिपरि खरानीको छेको हाल्ने अनि हिमालतिर फर्केर हात जोड्ने गर्दछन् । यसो गर्दा भूत प्रेतले सह खोस्न सक्दैन भन्ने धारणा कृषकहरूमा रहेको छ ।^{२८}

दाईँ गीतको सम्बन्ध सिमलचरीको कथासँग पनि जोडिएको छ । किसानहरू सह बढाउने चरी सिमलचरी हो भन्ने विश्वास गर्दछन् । एउटा किसानको खलामा धानको रास थियो । किसानले जति बोक्दा पनि धान नसकिएपछि दिक्क भएर धानमा आगो लगाउँदा धानभित्र रहेको सिमलचरी आगोले पिल्सिएर प्वाँख डढ्दा गरामा बुझै लडी । अरू चराचुरूङ्गीले देखेपछि तिनीहरूसँग सिमलचरीले प्वाँख सापटी मागी र आफ्नो जिउमा जोडेर उडी तर पछि सिमलचरीको जिउमा प्वाँख उम्रिएनन् ।

त्यसो हुँदा अरू चराचुरूङ्गीले मागेर भुल्याउलान् भन्ने डरले सबै सुतेको बेलामा गोल सिमल भन्दै कराउन थाली । यता किसानले सिमलचरीलाई पोलेको घटना अन्य किसानहरूले थाहा पाए । त्यसै दिनदेखि पछुतोमा परेको किसानले धानका बिटा थुपारेर सिमलचरीको सम्भनामा धूपदीप गर्दै खोलाका दर्शनढुङ्गा र नैवेद्यलाई सिमलचरीको प्रतीक बनाएर दाईँ हाल्ने दिनसम्म स्थापित गर्ने चलन चलेको भन्ने विश्वास छ । दाईँ हाल्ने दिन दँयरेहरूले पनि नदेख्ने गरी किसानहरूले सिमलचरीको प्रतीकलाई धानको रासभित्र घुसाने चलन छ । दाईँ गीत गाउने क्रममा गोरू धपाउनेले सह डाक्ने, गोरूको कार्य प्रशंसा गर्ने मात्र होइन, दँयरेहरूले घरकी गृहणी र गोरू धपाउनेलाई समेत छेड हान्ने गर्दछन् ।

^{२७} चूडामणि बन्धू, पूर्ववत्, पृ. १७७ ।

^{२८} धर्मराज थापा, मेरो नेपाल भ्रमण, (ललितपुर: साक्षा प्रकाशन, २०१६) पृ. २५२-२५३ ।

३.३.३.३.१ सङ्कलित दाईँ गीत

यहाँ दिव्यनगर ७ र ८ मा सङ्कलीत दाईँ गीत नरवहादुर घिमिरे र साथीहरूद्वारा प्रस्तुत गरीएको तथा अध्ययनकर्ताद्वारा सङ्कलीत दाईँगीत जस्ताको त्यस्तै प्रस्तुत गरीएको छ ।

हाम्रो बरातुको गलाभरि दाम्ला
के गरेर छुट्टयाउँछौ हो धान परालको मामला ।
मेरो बरातुका लामा लामा कान
ल्याऊ मेरा बरातु हो खलाभरि धान ।
मियाको गोरूले मियो हल्लायो
पाटीको गोरूले फन्को पुन्यायो ।
माली गाईको छोरो बरातु हो पुतलीको नाति
हिड्न थाले बरातु हो धान परालमाथि
माड भाइ हो माड ।
असी मुरी भरूवा त बाह्रबीसा रास
खान लाए बरातु हो बडाबडा गास
ह ... ह .... ह ..... ह..... ह

मियाको टुप्पोमा बसिहाल्यो कोइली
दाईँ हाल्ने दयेरालाई घिउको चोइली ।
मियाको टुप्पामा बसिहाल्यो काग
गोरू धपाउने केटालाई मुलाको साग ।
एउटा गोरू भालेमाले अर्को गोरू तीखे
यो घरकी बुढीले तिहुन चाखे ।
मियाको टुप्पामा परालको त्यान्द्रो
गोरू धपाउनेलाई मुसाको आन्द्रो ।

(स्रोत: नर वहादुर र साथीहरू दिव्यनगर-७,८)

३.३.४ बाह्रमासे गीत

जुन लोकगीत जहिलेसुकै गाउन सकिन्छ, त्यसलाई बाह्रमासे लोकगीत भनिन्छ । २९ धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले यो गीतलाई सामान्य गीतमा राखेका छन् । गीत गाउनको लागि कुनै खास पर्व, ऋतु, वा संस्कारको अवसर पर्खनु नपर्ने बाह्रै महिना मनोरञ्जनका लागि गाइने गीत नै सामान्य गीत वा बाह्रमासे गीत हुन् ।

बाह्रमासे गीत बाह्रमासाभन्दा फरक हुन्छन् । बाह्रमासामा बाह्र महिनाको मात्र वर्णन हुन्छ भन्ने बाह्रमासेमा त्यस्तो हुँदैन । बाह्रमासे गीतको क्षेत्र निकै ठूलो छ । यसले विभिन्न भाका र लयहरूलाई समेटेको छ । तीमध्ये पनि झ्याउरे गीत वा भाकालाई त कसैले बाह्रमासेकै पर्यायकै रूपमा लिन्छन् । बाह्रमासे गीतअन्तर्गत झ्याउरे, घाँसे, चुड्का, रोइला, ख्याली, संगिनी, गोठाले, सालैजो, सेलो, तुङ्ना आदि प्रचलित भाकाहरू हुन् ।

३.३.४.१ सङ्कलित बाह्रमासे गीतहरू

विभिन्न भाकामा आधारित तथा संकलित बाह्रमासे गीतहरू प्रस्तुत गरीएका छन् ।

स्थायी - ढल्यो लाँकुरी, जालैमा बसेर नरोऊ माकुरी

अन्तरा - मायासँग दुई दिन भेट नहुँदा

डाँडाकाँडा रसाए म रूँदा

ढल्यो लाँकुरी .....

माया तिमी काँ पुग्यौ कुन्नि

यति साह्रो बोलाउँदा नसुन्नी

ढल्यो लाँकुरी .....

गाउँघरमा हल्ली र खल्ली

पाच्यौ माया जीवनमा विचल्ली

ढल्यो लाँकुरी .....

नजाऊ माया लाहुरे हुनलाई

रेलको झ्यालमा बसेर रूनलाई

ढल्यो लाँकुरी ..... ॥

---

२९ गोविन्द आचार्य, पूर्ववत, पृ. ५४ ।

झ्याउरे

फूल फूल्यो क्या मिठो बासन
दिल खोली मुसुक्क हाँस न ।
निरमायाको मोहोनी बोलीले
उड्दो चरी खसाल्यो गोलीले ।
यो मायाले के गय्यो गय्यो
सानो माया लाउनलाई भूल गय्यो ।
काँ गएर के हुनी छ र
बस माया जोवनै धानेर ।
आफ्नो कर्म आफैले चिन
अर्काको लैलैमा नहिँड ।
मेरो माया छ भने खोल
अरिकालाई नपार अन्योल ।
मेरो घर डुम्रीकोट मुनि
तिम्रो माया छ किन नहुनी ।
यो मायाले काटेको पानसुकी
राखे चोला मै मरी जान्छु कि ।
बाचुञ्जेल तेरो र मेरो
मरेपछि दुङ्गैको चौघेरो ।
संगीसाथी हिना र विना
मैलाई मात्रै लाग्यो कि कुदिन ।
पय्यो मेरो कलेजी चिरा
लाग्यो मेरो मायामा धमिरा ।
मेरो माया छोडेर गयो
अब एकलै बाँचेर के भयो ?

भाका : एकलो पीपल एकलै छ वर ....

केटी : उकालीमा टेक्ने लौरी समाउनीमा बाङ्गो
न छ मेरो टेक्ने लौरी न समाउने हाँगो

एकलो पीपल एकलै छ बर

साथ दिने दुःखीको को छ र ?

केटा : उकालीको चौतारोमा पानी खानी धारा
दिन्छ्यौ भने मै थापुला पिरतीको भार
एकलो पीपल .....

केटी : गाई बस्ने गाईगोठ माछा बस्ने कुर
रूख चढाई फेद ढाल्ने छ कि तिम्रो सुर
एकलो पीपल .....

केटा : एकलै डुल्छु एकलै काफल खान्छु
विश्वास भए तिम्रो पीर अृनै भनी ठान्छु
एकलो पीपल .....

केटी : नचिनेको नजानेको गण्डकीको तीर
धन भए सबले हेर्ने कसले लान्छ पीर
एकलो पीपल .....

केटा : आकाशका जून तारा हातले छेकिँदैन
अरूजस्तो धर्मछाडा बानी मेरो छैन
एकलो पीपल .....

केटी : लेकै फूल्यो लालीगुराँस आली फूल्यो प्याउली
सबको मनमा धर्म भए किन रून्थ्यो न्याउली
एकलो पीपल .....

केटा : विश्वासैमा अडेको यो दुनिया सारा
दिनमा आउँछ घामको ज्योति राति जूनतारा
एकलो पीपल .....

केटी : कसले सुन्छ, कसले बुझ्छ दुनियाँका कुरा ?
देखाई हिड्छन् गुलाफ थुङ्गा घसी हिड्छन् छुरा
एकलो पीपल .....

केटा : दिनरात एकै देख्ने मानिसको मति
छामी हेर मुटुभिन्न तिम्रो माया कति
एकलो पीपल .....

भाका: चढेर रेलमा .....

दर्शै आउँला भन्थै आमा चढेर रेलमा
एकमुठी पानी पाइन मर्ने बेलामा ।
दर्शै मान्न आउँदा हुन गाउँका दाजुभाइ
छोरो भयो परलोक भन्देऊ आमालाई ।
प्यारी मेरी श्रीमतीको कलिलो उमेर
रूँदै छौ कि गाउँलेकै कुरा सुनेर ।
गुण सम्भेर नबस्नु अन्त लानु ध्यान
विरानो यो मुलुकैमा गयो मेरो ज्यान ।

भाका: सलल पानी डुङ्गैमा....

दिन यो रात केलाई पानी
रून्न भन्दा भन आँसु भरनी
सलल पानी डुङ्गैमा
मेरो दिल बस्यो फूलको थुङ्गैमा ।

भाका: छम छम नाँचिदेऊ निहुरेर

हातमा रूमाल कानमा फूल सिउरेर
मेरो माया काँ होला कुन्नि
यति साह्रो बोलाउँदा नसुन्नी
छम छम नाँचिदेऊ .....

नरोए अँधेरी वनमा
उज्यालो होला नि जीवनमा
छम छम नाँचिदेऊ .....

माया तिम्रो सम्भना हुँनाले
मलाई कैल्यै छोडेन रूनाले ।
छम छम नाँचिदेऊ .....

माया तिम्रो सम्भना अति भो

सम्भनाले बिग्रने मति भो
छम छम नाँचिदेऊ ..... ।।

राम बोल्यो मैनाले
दमौलीमा पुल हाल्यो चैनाले
छम छम नाँचिदेऊ ..... ।।
के भनेर के भयो कल्लाई
भारी पीर परेको यो मनलाई
छम छम नाचिदेऊ ..... ।।

गुनको पैँचो तिरियो गुनैले
दीन लाउँदा नि हेरेन कुनैले ।
छम छम नाँचिदेऊ ..... ।।

भाका: हेर त पियारी के केटो कस्तो छ ?
कम्मरमा खुकुरी नेपालीजस्तो छ ।

(स्रोत : तुलसी चन, शुकमाया वि..क., टिकामाया, बेन वहादुर र साथीहरू दिव्यनगर-७)

ठाडो दोहोरी

केटा : सानो मा सानो कागतीको दाना
खाने भए निचार
हो. .... खाने भए निचार
हा .. घर मेरो कुन्छा माया लाउँछु भन्छ
फूल लालुपाते, आको तातेताते
फलाम खायो खैले, भनिराँछु मैले
माया लाउनी नलाउनी, के छ त नि विचार
हो ..... के छ त नि विचार ।

केटी : काटी ल्याई तामा, मेरी प्यारी आमा
पकाउनलाई अचार

हो ..... पकाउनलाई अचार
 हा .... घर मेरो सिम्ले, के भनेको तिम्ले
 धेरै वर्ष भाको, पटक पटक धाको
 अब तिम्रै भर छ, समाजको डर छ
 हित्तचित्त मिलाई केलाई गर्नु ढिलाई
 यही हो मेरो विचार ।
 हो ... यही हो मेरो विचार (स्रोत: गोपी गुरुङ र साथीहरू, दिव्यनगर-७)

३.३.५ धार्मिक गीतहरू

नेपाली लोकजीवनमा धर्मको गहिरो प्रभाव रहेको छ । हिमाली खण्डमा अवस्थित नेपाल देवभूमिका रूपमा परिचित छ । जहाँ एकातिर शैव शक्तिप्रति आस्था राख्ने मानिसहरू छन् भने अर्कोतिर बुद्धत्वका ज्ञान गरीमालाई आत्मसात् गर्दछन् । भगवान्का रूपमा राम, कृष्ण, लगायत अन्य देवदेवीप्रति भक्तिभाव दर्साउँदै तिनीहरूको गुणगान विभिन्न धार्मिक अवसरमा गाइन्छ । यस्तै दैनिक पूजा र विशेष पर्वहरू एकादशी, शिवरात्री, स्वस्थानी पूजा, सत्यनारायण पूजा आदिमा गाइने गीतहरू नै धार्मिक गीतहरू हुन् । धार्मिक गीतमा भेलाउलो, धमारी, आरति, भजन, चुड्का, पडेलीहरू पर्दछन् ।^{३०} चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित त्यस्ता धार्मिक गीतहरूको परिचय र सङ्कलित गीतहरू तल प्रस्तुत गरीएका छन्-

३.३.५.१ भजन

भजनको अभिप्रायः पूजाआजा वा आराधनाको क्रममा ईश्वरको गुणगान गर्दै भक्तिभाव देखाउनु हो ।^{३१} विशेष गरी धार्मिक पर्व एवम् देवी देवताका पूजा साथै कतिपय संस्कार कार्य गर्दा पनि खैजरी मुजुरा आदिका साथमा एकोहोरी वा दोहोरी रूपमा भजन गाउने चलन पाइन्छ । भजनलाई कीर्तनको पर्यायवाची शब्दका रूपमा लिइन्छ । कीर्तनको अर्थ हुन्छ देवी देवताको कीर्तिको गायन गर्नु । भजन कीर्तन गर्दा देवी देवताले बास गर्ने, आँटे ताकेको पुग्ने जनविश्वास रहेको पाइन्छ । अवतार वा चमत्कारप्रतिको सहज हार्दिक पूजा, आराधना वा स्त्रोत्र नै भजन हो ।

^{३०} चूडामणि बन्धू, पूर्ववत्, पृ. १५० ।

^{३१} चूडामणि बन्धू, पूर्ववत्, पृ. १५० ।

मन्दिरका नजिक बसेर घरका आगन पिँठी र भित्रै पनि गुन्नी, काम्लो ओछ्याएर भजन गायकले भजनका टुक्का निकाल्छन् भने अन्य भजन गाउँनेले साथ दिँदै हो हो मिलाएर गाउँछन् । भजनकै समयमा नाचेमा धर्म हुन्छ भन्ने विश्वासले गर्दा धार्मिक कार्य गर्ने र अन्य पनि भजनमा रमाई-रमाई नाच्ने गर्दछन् । लयका आधारमा भजनलाई विभिन्न रूपमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

३.३.५.१.१ चुड्का

चुड्किलो पाराले गाइने हुनाले यसलाई चुड्का भनिन्छ । चुड्का बाह्रमासे गीतमा पर्ने एक भाका हो । विषयको विविधता, स्वरमा अनेकता, गायनमा द्रुतता यसका लक्षण हुन् ।^{३२} चुड्का गीतमा भगवान्का अतिरिक्त जीवनका दुःख, सुख, माया, पिरतिका कुरा गाँसिएर अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । चुड्का गीतको पहिलो चरण ६ अक्षर र दोस्रो चरण ७ अक्षरको हुन्छ ।

(क) सङ्कलित चुड्का गीत

यहाँ केही सङ्कलित चुड्का गीतहरु प्रस्तुत गरीएका छन् ।

मोहनी कल्लाई लाम मैले

राधा जोवन खोलीको ।

वृन्दावन जङ्गलमा

सीतालाई राम लिनको ।

कल्ले तान्यो पारि

वारि थियौ राधिका ।

रामलाई अघि लाम्ला

रामको पछि म जाम्ला ।

सीतालाई छाडेर

नजाऊ राम वनैमा ।

---

^{३२} कृष्णप्रसाद पराजुली, पूर्ववत्, पृ. २३२ ।

रातो लालुपाते^२
सेतो फूल गुलाब
रातो लालुपाते ।

धोका पिरतीको^२
छैन माया भरको

धोका पिरतीको ।

गरौ चिनजानी^२
तिम्रो मनमा छ भनी
गरौ चिनजानी ।

(स्रोत: टिका अधिकारी दिव्यनगर-८)

३.३.५.१.२ रोइला

खैजरी र मुजुराको तालमा गाइने चुड्का गीतमा दुई फाँकीमात्र हुन्छन् भने त्यसैमा ७ अक्षरको एक फाँकी थपेपछि रोइलाको रूप लिन्छ । रोइलाको उद्गम स्थलका रूपमा गुल्मीलाई लिइन्छ भने यसले आँधीखोलामा आएर झ्याङ्गिएको वा विकसित रूप प्राप्त गरेको हुँदा यसलाई आधीखोले गीत पनि भन्ने गरीन्छ । रोइलाका तीन चरणमध्ये पहिलोले आधारभूमि, दोस्रोले विषयवस्तु र तेस्रोले गीतलाई पूर्णता दिने काम गर्दछ । रोइला गीत दोहरीका रूपमा पनि गाइन्छ । यो गीतले बढी मात्रामा शृङ्गारिक भाव बोकेको हुन्छ ।

(क) सङ्कलित रोइला गीत

यहाँ केही सङ्कलित रोइला गीतहरू प्रस्तुत गरीएका छन् ।

नानी बेसारेको
भम्के रैछ बुलाँकी
नबोलेरै टोलाऊँ कि ।

माली गाईको दूध
नखाई नखाई सेलायो
नजानेसी के लायो ।

ढाका टोपी धुने
दुई खोलीको पानीले
ज्यान दिन्छ्यौ कि नानीले ।

कस्ले बोलायो र
आउँछ्यौ खोली तरेर
बोल्छ्यौ लरी परेर ।

ढाका टोपी मैलो
धुने बैनी घर गई
के रमाइलो छ र खै ?

मलाई लानी भए
सुनका बाला खदुवा
जोर भैसी बँदुवा ।

हिँड हाम्रो घर
दुई तलेमा बसौली
चमेली तेल घसौली ।

दाइको दैलामुनि
एउटा गहो बारी छ
सोह सय जारी छ ।

रोइला गीतमा दोहोरी पनि पाइएकोले यहाँ प्रस्तुत गरीएको छ ।

पुरुष : आजै भाको भेट
पानसुपारी ल्याइएन
बोलाउन नि पाइएन ।

महिला : चाहिँदैन मलाई
तिम्रो पान सुपारी
आफै राख थुपारी ।

पुरुष : उमेर ढल्किएसी
गाह्रो पर्ने दिन जान
गरौं कि त चिनजान ।

महिला : म त सिर्कुतानकी
रूपाकोटको दाइ पन्यो
नचिनेको भैं गन्यो ।

पुरुष : भेट भो अँधेरीमा
अलमल्ल परेको
आतै माया भरेको ।

महिला : बोल बोल माया
भोलि छैन केही भर
के छन् नौला खबर ।

पुरुष : आज भैसी भोकै
कुटमेराका काइनाले
बोलाउँ के का साइनाले ।

महिला : रैछौ गालपारा
माया भनी भुलाउनी
अन्तै मन डुलाउनी ।

पुरुष : हुँदै रैछ मन
पहाड भए रसाउँथ्यो
फूल भए बसाउँथ्यो ।

(स्रोत: गोपी गुरुड, टिकामाया र साथीहरू, दिव्यनगर)

३.३.५.१.३ झ्याउरे भजन

झ्याउरे लयमा गाउने भजन झ्याउरे भजन हो । यस्ता भजनहरूमा मुख्यत धार्मिक भावना नै अभिव्यक्त भएका हुन्छन् र केही मात्रामा शृङ्गारिक भाव पनि पाइन्छ ।

(क) सङ्कलित झ्याउरे भजन

यहाँ केही सङ्कलित झ्याउरे भजनहरू प्रस्तुत गरीएका छन् ।

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे
हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे
राधे श्याम राधे श्याम श्याम श्याम राधे राधे
राधे कृष्ण राधे कृष्ण कृष्ण कृष्ण राधे राधे ।
+ + + +
श्रीकृष्ण गोविन्द हरे मुरारे
हे नाथ नारायण वासुदेव
ॐ नमः शिवाय, नमः शिवाय
ॐ नमः भगवते वासुदेवाय ।

(स्रोत: बेन वहादुर थापा दिव्यनगर १)

कसले सान्यो वरपीपल कसको रह्यो नाम
चार भाइले सारे वरपीपल धर्मको रह्यो नाम ।

कसले चिन्यो चौतारी कसको रह्यो नाम
चार भाइले चिने चौतारी धर्मको रह्यो नाम ।

कसले खन्यो पोखरी कसको रह्यो नाम
चार भाइले खने पोखरी धर्मको रह्यो नाम । (स्रोत: प्रतापशाली सापकोटा)

तिम्ले चन्द्रकला धर्मगर सकल^२
मखमली फूल फूल्यो सबै राम्रो लाग्दछ
धर्म गरे पुण्य मिल्छ पापले नरक हाल्दछ ।
तिम्ले चन्द्रकला ..... ॥

(स्रोत: ताराखर पौडेल र साथीहरू दिव्यनगर-५,६)

३.३.५.१.४ लम्बरी भजन

देवदेवीका विविध गाथा तथा कथाहरूलाई साररूपमा प्रस्तुत गरीएको र बीचबीचमा चुड्का मिसाएर गाउन सकिने भजन लम्बरी भजन हो । लम्बरी भजनमा देव देवीको गुण, शक्ति र सामर्थ्यको वर्णन गरीएको हुन्छ -

(क) सङ्कलित लम्बरी भजन

यहाँ केही सङ्कलित लम्बरी भजनहरू प्रस्तुत गरीएका छन् ।

बुबा मुमा प्रार्थना गर्दा सुनेको छँदै छु
छैटौँ र दुवारसम्म मैले फोर्नलाई सक्छु र
भन्थे नि बाबु यै भन्नु रे त्यो बेला मौकामा
एउटा पाली दिवार मैले मुड्कीले फोर्छु र
भन्थे नि बाबु भीमसेनले त्यो बेला मौकामा ।

सेवा भन्नु पो भन्नु रे के भन्यो भनौला
लडाइ गर्नु पर्छ हाम्रो भनेरै भन्थे र
क्षेत्रीयको धर्म बाबु लडाइ जो गर्नलाई
भन्थे नि बाबु यो भन्नु रे त्यो बेला मौकैमा ।

हे सारा फौज जोडे नि बाबु त्यो बेला मौकामा
सारा फौज खारेत पारे त्यो बेला मौकैमा
हात्ती घोडा रथ सारा फौज त्यो बेला मौकैमा
ल्याए नि बाबु सामुन्नेमा त्यो बेला मौकैमा ।

मन्यो नि बाबु यही भन्नु रे अगाडि जान्छु र
जाँदा जाँदै दोर्णको सामुमा
पुगेनी बाबु सामुन्नेमा हानहात भयो
सारा फौज खत्तल भयो त्यो बेला मौकैमा ।

(स्रोत : शालीकराम पौडेल दिव्यनगर-१)

३.६ सारांश

चितवन जिल्ला दिव्यनगरमा रहेका लोकगायकहरूबाट गुन्जायमान भएका लोकगीतहरूले विषयगत विविधता बोकेको पाइन्छ । सो कुरालाई यस अध्यायमा लोकगीतहरूको सङ्कलन गरी त्यसको परिचय र वर्गीकरण गर्ने प्रयास गरीएको छ । दिव्यनगरमा प्रचलित भएका लोकगीतहरूको आधारलाई हेर्ने हो भने यहाँ संस्कारगीत , पर्वगीत , कर्मगीत , बाह्रमासेगीत , धार्मिकगीत , भजन , चुड्का , रोइला, रहेको पाइन्छ । यो क्षेत्र नेपालको आदिवासीहरूको वसोवास भएको छ तर पनि उनीहरूका वारेमा प्रचलित लोकसंस्कारको अध्ययन अभिसम्म हुन नसकेको पाइन्छ । यहाँ पहाडका विभिन्न क्षेत्रबाट मानिसहरू आएर बसाबवास गरी वसेका हुनाले त्यसै क्षेत्रमा प्रचलित लोकभावनाहरूनै बढीमात्रामा मौलाउँदै गएको पाइन्छ । लोकगीतमा यहाँको प्रभाव मानिसहरूमा बढी मात्रामा परेको छ ।

यहाँका मानिसहरूबाट प्राप्त भएका लोकभावनाहरूको आधारलाई लिएर त्यसको खोजी गरी वर्गीकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ । यहाँका महिलाहरूमा रत्यौली, तीजगीत र असारेगीतको प्रभाव बढी मात्रामा छ भने प्रौढ वर्गमा भजनकीर्तनमा लाग्ने गरेका छन् । युवावर्गहरू विभिन्न कार्ययोजनाका लागि भैलोदेउसी खेल्ने चुड्का र दोहोरीहरूको आयोजना गर्ने गरेका छन् । यहाँका बुढापाकाहरू असारे तथा दाइँगीत गाइ मनोरञ्जन लिने गरेको पाइन्छ ।

चितवनमा प्रचलित लोकगीत मध्ये दाइँगीत नै प्रमुख हो । त्यसैको जीवन्तता दिन यहाँका बुढापाकाहरू बढी मात्रामा अग्रसर छन् किनभने यो क्षेत्र किसानहरूले खेतीपातीका समयमा सरलरूपले बिताउनका लागि लोकभाकालाई गुन्जायमान गर्ने गरेका छन् । त्यसैले किसानहरू आफ्नो मुख्यबाली धान भित्र्याउनेक्रममा दाइँगीत गाउने गर्दछन् । यहाँका मानिसहरू चाडपर्वहरूलाई बढी भन्दा बढी महत्त्व दिएर सो समयमा चुड्का , रोइला , भजन आदि गाएर रातभर जाग्राम समेत बस्ने गरेका पाइन्छ ।

यस अध्यायमा दिव्यनगरको विभिन्न भागमा गएर त्यहाँका मानिसहरूबाट गुन्जायमान भएका लोकभाकाहरूलाई सङ्कलन गरी त्यसको परिचय दिई वर्गीकरण गर्ने जमर्को गरीएको छ ।

अध्याय - चार

चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको विषयगत आधारमा विश्लेषण

४.१ विषय प्रवेश

चितवन जिल्लाको नामकरण सम्बन्धमा विभिन्न विद्वानहरूको धारणा अलगअलग पाइएको छ । यस क्षेत्रमा रहेका १ जना वृद्धाको भनाई अनुसार चितवनका वनहरूमा चित्तलहरू अत्याधिक पाइने भएकाहुनाले त्यसकै आधारमा चितवन नाम भएको हो भन्ने आफ्नो धारणा राखेका थिए । चाहे जे भएता पनि आदिवासीहरूको प्राचीन थलोकारूपमा रहेको चितवन धेरै वर्ष अगाडिबाट थारूहरूको बसोबास भएको र २०१७ साल पछि मात्र पहाडबाट मधेशतर्फ लाग्ने मानिसहरूको समूह सँगै नारायणी र राप्तीको बिच भागमा रहेको दिव्यनगरमा पनि मानिसहरूको बसोबास गरेको पाइन्छ । यहाँ बाह्रमण, थारू, मगर, गुरुड, नेवार, क्षेत्री, कुमाल, कामी आदि विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ । चितवनका बारेमा धेरै मानिसहरूको आफ्ना धारणा भएतापनि कुनै ठोस आधारमा र तर्कको प्रमाणित गराई यो हो भन्न सकिएको छैन ।

यस जिल्लाको मुख्य बासिन्दाहरूमा बाह्रमण, गुरुड, क्षेत्री, कामी, मगर, नेवार, दमाई, सार्की, तामाङ्ग, मुसलमान आदि छन् । जीविकाको मुख्य आधार कृषि, वैदेशिक रोजगार, उद्योग, व्यापार र नोकरी रहेको पाइन्छ । यहाँ मनाउने प्रमुख चाडपर्वहरूमा दसै तिहार, माताऔँसी, साउने सङ्क्रान्ति, माघे सङ्क्रान्ति, श्रीपञ्चमी, कृष्णजन्माष्टमी, तीज, जनैपूर्णिमा, ल्होसार, गाइजात्रा, फागु पूर्णिमा, चैते दसैं, ठूली एकादशी आदि हुन् ।

यिनै सामाजिक सांस्कृतिक पृष्ठभूमिमा चितवन दिव्यनगरका लोकगीतहरू सिर्जित भएका छन् । यहाँका मानिसहरूले आफ्ना संस्कारमा गाइने गीत, सबै जातजातिले बाह्रै मासका साथै काम विशेषमा गाइने गीतहरूले यस क्षेत्रको विशिष्टतालाई चिनाएका छन् । लोकगीत लोकसमाजका ढुकढुकी हुन् । हरेकमानसको सुख दुःख, हर्ष, विस्मात, आशा, निराशा, संयोग वियोग आदिको साझा अभिव्यक्ति लोकगीतमार्फत गाएको पाइन्छ । लोकजीवनका प्रत्येक उकाली ओराली, भञ्ज्याङ चौतारीमा लोकगीतको रनको छुटेको पाइन्छ । लोकजीवनका रहनसहन, रीतिस्थिति, चालचलन, सामाजिक मूल्य, मान्यता धार्मिक आस्था, सांस्कृतिक फलक, आर्थिक विषमता, प्रकृति चित्रण साथै लोक विश्वास र जीवन दर्शन झल्किएको हुन्छ र सर्वाधिक लोकप्रिय हुँदै झ्याङ्गिन पुगेको सबै क्षेत्रका लोकगीतमा एकरूपता पाइँदैन । मानव जीवनका विविध अवस्था र मानव समाजलाई समेटेर निरन्तर गुञ्जिरहने लोकगीतले विविध विषयक्षेत्रलाई आफ्ना आधार बनाएका

हुन्छन् । यस क्षेत्रका लोकगीतलाई विषयगत आधारमा विश्लेषण गर्दा विभिन्न विषयवस्तु प्राप्त हुन आउँछन् ।

४.२ सामाजिक चित्रण

लोकगीत समाजकै उपज हुन् । लोकगीतमा आँसु, हाँसो, पारिवारिक, सामाजिक सम्बन्ध, स्नेह, इर्ष्या, जीवनका सुख, दुःख आदि पनका भाव तरङ्ग प्रवाहित भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रका लोकगीतहरूमा सामाजिकताका विविध पक्षहरूलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

४.१.१ सामाजिक सङ्गठन

सामाजिक व्यवस्थामा समाजका विविध स्वरूपहरू देख्न सकिन्छ । घर/परिवार, गाउँ, समाज आदिको स्पष्ट चित्र यहाँका लोकगीतमा प्राप्त हुन्छ -

(क) घर

असारै मास दुधिला मकै साउनै खाने खीर

घरमा छैन शीतलु वचन मनमा छैन थिर ।

यसमा घर एउटा सामाजिक एकाइका रूपमा यहाँ प्रस्तुत छ ।

(ख) गाउँ/टोल

मेरो घर यहाँ होइन चितवन

गाह्रो भयो यो जिवन विताउन

यस गीतमा चितवनको बारेमा उल्लेख गरीएको छ ।

(ग) राज्य

तीनै शहर नेपालमा घनकै घनन

यहाँ राजधानीका काठमाडौँ, पाटन र भक्तपुर तीन प्रमुख शहरहरूलाई राज्यका रूपमा प्रस्तुत गरीएको छ ।

४.१.२ नाता सम्बन्ध

एक परिवारभित्रको नाता, एक परिवार र अर्को परिवारबीचको रगतको नाता साथै भावनात्मक वा प्रेम सम्बन्धका अभिव्यक्तिहरू लोकगीतमा यसरी व्यक्त भएको पाइन्छ -

ढिँकीजातो गरीन भन्छ्यौ बज्यै तिमिले
एकछिन फुसद दिन्नन् बज्यै तिम्रा छोरा हाम्रा उनैले

पाथी भर्ने सासु ब्वारी बाटो छेक्नी नन्न
बाबाजस्ता ससुरालाई केही हुन्न है भन्न
माथिका गीति अंशमा सासु-बुहारी, ससुरा-बुहारी, आमा-छोरा, श्रीमान्-श्रीमती जस्ता
पारिवरिक सम्बन्धहरू व्यक्त भएका छन् ।

कसरी आउनु भो माया
जून छैन अँधेरी रातैमा
यसमा प्रेम सम्बन्ध उल्लेख हुन पुगेको छ ।

४.१.३ जातीयता

समाजमा रहेका विभिन्न जातजाति र तिनीहरूका भूमिकाहरूको अभिव्यक्ति लोकगीतमा
रहन्छ-

शिरै लाउने शिरफूल सुनारीको दुकान
पूजा गर्छन पूजारीले जोगी बस्छन् ध्यान

सुनारले सुनको काम गर्ने, ब्राह्मण जातिले पूजाआजा गर्ने जातीय भूमिका माथिको गीतमा
रहेको छ ।

४.२.४ रहनसहन

खानपान, लुगाफाटो, गरगहना आदिले सामाजिक रहन सहनलाई बुझाउँछन् ।

क) खानपान:

आमाले पकाएको भिनुवाको भात
दुध राखी सपक्क खाउँला बरिलै

असारै खाने दुधिला मकै, साउनै खाने खीर
भातै र खाम्ला कनरी रोपेर तरकारी तामा बरिलै
खान्न भन्थेँ करेली अचार

ग्रामीण समाजमा खाइने दुध भात, मकै, खीर, तरकारी, अचार आदि कुराको प्रस्तुति यस गीतमा छ ।

ख) लुगाफाटो:

के हो दाइ भिल्केको चाल, फाटेको दौरा र सुरवाल
भैलेनी आइन् आँगन, गुनियो चोलो मागन

परम्परागत पुरुष पहिरनका रूपमा दौरा सुरवाल र महिलाले लगाउने गुनियो चोलो यस गीतमा प्रस्तुत भएको छ ।

ग) गर-गहना

बाबाले दिएका शिरै लाउने शिरफूल
दाजैले दिएका चाँदी बटन

परम्परागत गहनाहरू शिरफूल र चाँदी बटनको उल्लेख यहाँ छ ।

४.२.५ सामाजिक विभेद

सासूले बुहारीलाई गर्ने विभेदपूर्ण व्यवहार, छोराले पैतृक सम्पत्ति प्राप्त गर्ने तर छोरी विवाह गरेर लग्नेको घरमा जानुपर्ने, जन्मैदेखि छोरीप्रति नकारात्मक र पक्षपाती व्यवहारजस्ता लैङ्गिक विभेद, जातीय विभेद साथै आर्थिक विभेदका कुराहरू यस क्षेत्रका लोकगीतमा भेट्न सकिन्छ ।

दिनभरि मेलापात सासुज्यूको खटन

बेलुकी घर फिर्छु लाउँछिन् वचन ।

काम गरेर पनि न्याय नदिने सासूले बुहारीप्रति गर्ने विभेद यहाँ प्रस्तुत छ ।

छोरा भए मैले पनि पाउँथें अंश चिरेर
रूँदै रूँदै जानु पन्यो डोली चढेर ।
छोरीलाई सम्पत्तिमा गर्ने विभेद यहाँ उल्लेख छ ।

उही कोखका छोराको कापी किताब हातमा
उही कोखकी छोरीलाई मेला पातमा ।
शिक्षा वा अवसर र अधिकारमा गरीने विभेदको प्रस्तुति यहाँ हुन पुगेको छ ।

४.२.६ सामाजिक विकृति

नेपाली समाजमा कतिपय विकृति र विसङ्गतिका कुराहरू भेट्न सकिन्छ । पुरुषहरू जुवा ताससँग भुलेर बिताउने, श्रीमान्हरू दिनभरि रक्सी खाने समस्याले आफ्नो आड ढाक्न वर्ष दिनमासमेत लुगा फेर्न नपाइएको कारुणिक अवस्थाको चित्र तलका गीतमा कलात्मक रूपमा प्रस्तुत भएको छ -

भोटे र बाहुन त्रिपासा खेले
भोटेले जितेर लग्यो बरिलै ।

सिरिमानको जागिर छैन जाँड रक्सी तालमा
एकजोर लुगा फेर्न पाइन्छ कुनै सालमा ।

नेपाली समाजमा दाइजोको प्रभावलाई यसरी व्यक्त गरीएको पाइन्छ -

कस्तो छ दुलहीको मति
कति छ दाइजो र सम्पत्ति ?
त्यस्तै बालविवाहको विकृति पनि यहाँका गीतमा उल्लेख हुन पुगेको पाइन्छ -
पाँचै र वर्षकी बिहे गरी छोडेथैं
छहारी रहनी भैछ्यौं नि है ।

४.२.७ सामाजिक भावना

जीवन सुख र दुःखको सम्मिश्रण हो । जीवन कहिले मिलन, कहिले बिछोड, कहिले सुख, कहिले दुःखको अनुभूति कुमालेको चक्रभैँ घुमिरहन्छन् । सामाजिक प्राणी भएका नाताले अनेकौँ भौतिक तथा मानसिक समस्या भेल्लुपर्छ । जस्तै -

मायासँग दुई दिन भेट नहुँदा

डाँडा डाँडा रसाए म रूँदा ।

प्रेमीसँग बिछोड हुनु परेपछि उत्पन्न हुन पुगेको स्थितिको कलात्मक प्रस्तुति यहाँ रहेको छ ।

माया राख्नु पछेउरी छेवैमा

बाचुञ्जेल गर्नु है सम्भना ।

प्रदर्शित प्रेमलाई कसिलो बनाउँदै त्यसलाई हार्दिक बनाउने चाहनाको अभिव्यक्ति यहाँ भएको छ ।

४.२.८ कला/प्रविधि

लोकगीतमा परम्परागत सरल प्रविधिहरूको प्रस्तुति रहेको हुन्छ । जस्तै -

सालको पात टिपेर दुना

उही कोखका छोरीलाई डोको बुन्दिने

ढिकी जातो गरीन भन्छ्यौ बज्यै तिमीले

लुगा लाउँने कोरा गरीबको छोरा

जसले दिन्छ पाथी

जसले दिन्छ मानो

यस गीतमा पातका दुना लगाउँने, डोको बुन्ने, कुटपिसका लागि ढिकी जातो निर्माण गर्ने, लुगा बुन्ने, नाप तौलका लागि मानो पाथीजस्ता प्रविधिहरूको चित्रण रहेको छ ।

४.२.९ सामूहिक कार्य

लोकगीत लोकको सामूहिक अभिव्यक्ति हो । विभिन्न संस्कार, चाडपर्व, श्रम, मेला, जात्रा, जस्ता पक्षहरूले मानिसहरूलाई सामाजिक सम्बन्धमा उनेका हुन्छन् ।

आकसकी दिदै मेरी पातलकी बैनी मेरी

बनाई देऊ न दिदी बैनी मेरो गणेश ।

आमाले पकाएका मीठा मीठा खजना
दिदी बैनी मिलेर खाउँला बरिलै ।
बिहेमा दिदीबहिनी जम्मा भएर गणेश निर्माण गर्ने, दिदी बैनी रमाउँदै मीठामीठा खाने कुरा
खाने गर्दछन् । यही कुराको उल्लेख यस गीतमा भएको छ ।

४.२.१० जीवन दर्शन

लोकजीवनको प्रतिविम्बन हुने लोकगीतमा अनुभवबाट प्राप्त जीवन दर्शनका
सारसङ्केतहरू यसरी व्यक्त भएका हुन्छन् -

मेरो घर यहाँ होइन चितवन
गाह्रो भयो जीवन बिताउन ।

बाचुञ्जेल तेरो र मेरो
मरेपछि ढुङ्गाको चौघेरो ।

जीवनको क्षण भङ्गुरतालाई प्रस्तुत गर्दै बाचुञ्जेल प्रेम र सद्भाव बाड्नु पर्ने सरल शब्दमा गहन
विषयको अभिव्यक्ति माथिका गीतमा भएको छ ।

४.२.११ औपदेशिकता

समाजलाई सही मार्गमा डोच्याउन र मानिसमा नैतिक आचरण विकास गर्न अर्तिउपदेशका
कुराहरू यहाँका गीतहरूमा पाइन्छ -

आफ्नो कर्म आफैले चिन
अर्काको लैलैमा नहिँड ।

हो नि साच्चै पानीको कल धारा
बेइमानीको सङ्गतै नगर ।

नजाऊ माया लाउरे हुनलाई
रेलको झ्यालमा बसेर रूनलाई ।

बेला छोपी जिउनी लेखी पर्ने चुलो जोडन
हाम्ले पनि हुँदैन है परम्परा छोडन ।

कर्ममा विश्वास गरेर कर्मशील बन्नपर्ने, जीवनलाई सफल र अर्थपूर्ण बनाउन असल मानिसको मात्र सङ्गत गर्नुपर्ने वा बेइमानीको सङ्गत गर्न नहुने स्वदेशको उन्नतिका लागि पारिवारिक स्नेहमा रमाउँदै स्वदेशमै रहेर काम गर्नुपर्ने, आफ्नो परम्परा, संस्कृतिको संरक्षण गर्नुपर्ने, उपदेशात्मक अभिव्यक्ति लोकगीतमा यसरी मर्मस्पर्शी रूपमा व्यक्त हुन पुगेको छ ।

४.२ धर्म संस्कृति

नेपाली समाज धर्मपरायण छ । यस क्षेत्रका बासिन्दाहरू देवीदेवता, भूतप्रेत, पुनर्जन्ममा विश्वास गर्ने गर्दछन् । देवीदेवताको पूजा आराधना गरेमा पुण्यलाभ हुने, मनका तृप्ति तथा चाहनाहरू पूरा हुने, दुःखकष्ट तथा दैवी विपत्तिबाट मुक्ति मिल्ने विश्वासले विभिन्न जीवनसंस्कार तथा पदार्थ संस्कारका क्रममा गीतहरू गाउने गर्दछन् । व्रत बस्ने, परिशुद्धिका लागि कार्य गर्ने, ईश्वरप्रति भक्तिभाव दर्साउने क्रममा यस्ता गीतहरू व्यक्त हुन्छन् । व्रतबन्धमा पहिरने बस्त्र खासगरी भीख माग्ने संस्कार यहाँ यसरी व्यक्त हुन्छ -

दशै मैना बास गरें, मेरी आमा आएँ, जोगी बरिलै
देऊ न आमा, देऊ न आमा, पाँचै मुखी भिख ।

विवाहमा गणेश बटार्ने प्रचलन -

आकाशकी दिदी मेरी पातलकी बैनी मेरी
बनाइदेऊ न दिदीबैनी मेरो गणेश ।

विवाहमा केटीको घरमा पुगेपछि जन्तीलाई अक्षेताले पर्सिने सामाजिक संस्कार यस अंशमा व्यक्त छ -

शालीधान अछेती त माली गाईको दुधिया
पर्साइदेऊ न लोकैले अछेती पर्साइदेऊ ।

त्यस्तै विहेमा वरले बधुको सिँउदोमा सिन्दुर राख्ने, दही खुवाउने, सारी प्रदान गर्ने, साइतका लागि पूर्ण कलश राख्ने संस्कार हुन्छ -

गए बाबु फूलमाला भिरेर
दुधको भारा सारीले तिरेर ।

बाबु तिम्रो लगन हिउँदोमा
राखे सिन्दुर त्यो खाली सिउँदोमा ।

कूल धजा नगलाई दूधधारा
पूर्णे कलश राखेर साइत गर ।

भाइ गयो बुहारी लिन
दिदी बैनी नाचौं न एकछिन ।

दुवो माला सजाएर शिरमा ढाका टोपी
आमा दही खुवाउँछिन् नि पछ्यौरीले छोपी ।

सिन्दुरको बेला भयो माइती जति लुक
बाबा आए डोली दिन आमा लाइन् रून ।

दिदी निस्कन् नाँचनलाई आमा थाकी बसिन्
कान्छी बहिनी जिम्ती लेख्न भित्रतिर पसिन् ।

यसैगरी देवीदेवताप्रति भक्तिका भावनाहरू यसरी छताछुल्ल भएर पोखिएका पाइन्छन् -

फूलवारीमा जाऔंला फूलका माला गाँसौंला
फूलमाला चढाएर ध्यान बसौंला ।
फूका केश जुम्ला हात ठूलो हाम्रो वरित ।

रामलाई अघि लाम्ला
रामको पछि म जाम्ला ।

चढाँऊ भगवान्लाई
फूल दिप नैवेत ।
ईश्वरप्रतिको भक्ति भावनाको प्रसङ्ग यस गीतमा उल्लेख छ ।

कसले चिन्यो चौतारी कसको रह्यो नाम
चार भाइले चिन्ने चौतारी धर्मको रह्यो नाम ।
धर्म प्राप्तिका लागि चौतारी चिन्ने जस्ता परोपकारका कार्यहरूको उल्लेख यहाँ हुन पुगेको
छ ।

बाह्रै वरिसको सोमबारे औंशी
हिड स्वामी राजै नुहाउन जाम् ।
सोमबारे औंसीमा नदी नुहाउन जाने प्रसङ्ग यहाँ उल्लेख छ ।

४.३ आर्थिक अवस्थाको चित्रण

यस क्षेत्रका गीतमा आर्थिक अवस्थाको स्पष्ट चित्र भेटाउन सकिन्छ । यहाँको मुख्य पेशा कृषि नै हो । कृषि गतिविधिमा आधारित आर्थिक स्थितिका सङ्केतहरू साथै वर्गीय समाजका स्वरूपहरू यहाँका गीतमा भेटाउन सकिन्छ -

असारै मासको दबदबे हिलो छि मलाई घिन लाग्यो
पातली मोरीलाई फरिया किन्दा छ बीस रिन लाग्यो ।
कृषिमा आधारित भई जीवन गुजार्ने क्रममा आई पर्ने आर्थिक अभावको चित्रण यहाँ छ ।

शिरै लाउने शिरवन्दी साहुकहाँ बन्धक
किन आउँछस् पापी चाड मनै रूवाउँन ।
चाडवाड मान्न घरगहना बन्धक राख्नु पर्ने कुराको चित्रण यहाँ भएको छ ।
रिनै रिनमा डुबेर घरबारी बेचेर

पोहोर साल मुगलान भरे बरिलै ।

आर्थिक विपत्तिका कारण चर्को ऋण थेग्न नसकेपछि घरबार नै बेचेर जीवनयापनको खोजीका लागि मुगलान जानुपर्ने दुर्दशा यहाँ व्यक्त भएको छ ।

शोषकको जालमा परी माइती हिडे मुगलान
कहिले आउला गरीबको दिन बरिलै ।

समाज शोषक र शोषित दुई वर्गमा विभाजित रहेको कुरा माथिका गीतमा व्यक्त छ ।

४.४ लोक विश्वास

विभिन्न प्राकृतिक स्वरूपहरूलाई ईश्वरीय स्वरूप मान्ने जस्तै नदीमा नुहाउने, फूल तार्ने, आकाशलाई दिदी र पाताललाई बहिनी मान्ने, भूमिलाई पूजा गर्ने, गाईलाई लक्ष्मी, बाघलाई भगेर मानेर पूजा गर्ने, सृष्टिरचनालाई ईश्वरीय देन मान्ने, पाप धर्मको फल प्राप्त हुने, बहुलोकलाई स्विकार्ने, अन्नको सह बढ्ने, बाडुल्की लागे कसैले सम्भेको मान्ने, सपनाको शुभाशुभ परिणाममा विश्वास राख्ने, हिउँदा साइत पर्ने नपर्नेजस्ता लोक विश्वासहरू यस क्षेत्रका गीतमा पाइन्छन् ।

क) कर्मप्रतिको विश्वास

पाइन सुख जीवनभरिमा
भावीले नि के लेख्यो करिम ।

ख) धर्मप्रतिको विश्वास

चौतारी चिनेर धरिम
हेछु ऐना देखिदिन करिम ।

ग) सपनाप्रतिको विश्वास:

आजै र राती सपनी देखें
बाबाले मुकुट लाएका है ।

घ) देवदेवीप्रतिको विश्वास:

गोली चलन सुरु भो दुश्मन बीच परियो
चिसापानी देवीको सरन परियो ।

हामी त त्यसै आएनौं
बली राजाले पठाको
हे औसीं बार
गाईतिहार भैलो ।

ड) सृष्टिसम्बन्धी विश्वास:

अवतार लिनुभो
कमलबाट ब्रह्माले ।

च) शकुन-अपशकुन:

जरी राम्रो दुवोको मालामा
लगाइदिम्ला भाइ जाने बेलैमा ।
दुनोको माला आएमा साइत पर्ने विश्वास यहाँ व्यक्त छ ।

छ) निषेधित कार्यप्रतिको विश्वास:

दिनलाई हुँदैन चेली वरितको दियो ।

व्रतको दियो दिएमा माइती वंश नै नाश हुने विश्वास पनि गरीन्छ ।

४.५ प्रकृति चित्रण

लोकगीतमा स्थानीयसँगै सार्वभौम प्रकृतिको सुन्दर चित्रण पाइन्छ । जनमानसद्वारा अनुभूत गरीएका प्राकृतिक विम्बलाई आत्मसात गरीएको हुन्छ । प्रकृति आफैमा सङ्गीतमय छ । मानव जीवन स्वयम् प्रकृतिको उपहार हो, उसले प्रकृतिका अन्य पक्षसँग मितेरी लागेको हुन्छ । तिनै प्रकृतिका सुन्दर उपहारहरू लोकगीतमा यसरी विम्ब बनेर आएका हुन्छन् ।

कहाँ गयो मौरीको राना
गैराबारी तोरीको फूल खान ।

पानी पधेँराको
दाउरा घाँस वनको
माया रैछ मनको ।

भेट कैले होला
जूनको र घामको
सीताको र रामको ।
मत डाँडाकाँडा
बैनी तल खोलीमा
बोलाउँदा नि बोलिन ।

यैले सालको खडेरी
सुक्यो बोडी सिमी त
बिमानी रैछ्यौ बैनी त ।

आज भैँसी भोकै
कुटमेराका काइनाले
बोलाऊँ केका साइनाले ।

तिम्रै पिरलोले
ज्यान सुकेर लौरीभैँ
घुम्छु फूलमा मौरीभैँ ।
म पनि त रून्छु
तिम्रै पिरले न्याउली भैँ
ज्यान सुकेर लौरी भैँ ।

रातो लालुपाते
सेतो फूल गुलाफ
रातो लालुपाते ।

सेती नदी धमिलो पानी
चोखो माया लाऊँ क्यारे जुग जाने ।

लक्ष्मीले बास गरीन् घर
हिमालजस्तो हँसिलो मुहार ।

यसरी प्रकृतिका स्वरूपहरू पशुपक्षी, बोटबिरूवा, फूलहरू, खोलानाला, दिनरात, स्थान, पर्वत, घाम जून आदिको चित्रण यी गीतमा भएको छ ।

४.६ कृषिसम्बन्धी वर्णन

कृषि प्रधान देश नेपाल, यहाँका अधिकांश मानिस कृषि पेसामा नै निर्भर छन् । खेतबारी खनजोत, मलजल गर्नु, बिउबिजन छर्नु, रोप्नु गोड्नु, गाउँवेशी गर्नु, मेलापर्म जानु, दाउराघाँस गर्नु यहाँका मानिसको प्रमुख दिनचर्या हो । खेतबारीको माटोलाई सिँगारेर आफ्नो जीवन सजाउने यहाँका मानिसहरू पसिना काट्दै श्रमका गीतहरू गाउँछन् ।

(क) अन्नबाली

लेकको घर बेसीको खेत फाँटमा जानु छ
एकै र महिना लाएको खेती बर्षदिन खानु छ ।
असारै रोप्ने मूलपानी छोप्ने मंसिरै राख्ने दाइँ
रामकी सीता रामणले हन्यो भेटाइघौ सीतालाई ।

खेतबारीमा लगाइने धान, मकै, कोदोको वर्णनसँगै ती अन्नबालीहरू लगाउँदा गरीने कार्यको वर्णन यहाँ रहेको छ ।

(ख) फलफूल

बाबाको दैलामुनि सुन्तलाको घारी
टिपन सकिन खाइन बरिलै ।

नेपाली समाजको फरक हावापानी र भूगोल अनुसार प्राप्त हुने अनेकौँ फलफूलको वर्णन यहाँका लोकगीतमा व्यक्त भएको पाइन्छ ।

(ग) पशुपक्षी

गाईभैंसीलाई घाँस

खनियोको भोपो छ

माया लाउने धोको छ ।

सबको देख्छु परेवा जोडी

मेरो मात्र एकलो बेजोडी ।

ग्रामीण समाजमा पालिने गाई, भैंसी, बाखा, परेवाजस्ता पशुपक्षीको प्रस्तुति यहाँ रहेको छ ।

४.७ ऐतिहासिकता

इतिहासका विभिन्न घटनाक्रमहरू लोकगीतमा सङ्क्षिप्त रूपमा अटेका हुन्छन् । यस क्षेत्रका लोकगीतमा पनि केही त्यस्ता ऐतिहासिक पक्षहरू समेटिन पुगेको पाइन्छ ।

भारत र पाकिस्तानको लडाइको घटना

गोली लाग्ने लाउरेको दुःख वेदना ।

भारत र पाकिस्तानबीच चलेको युद्धमा भारतीय सेनामा भर्ती भएका नेपालीहरूले युद्धमा वीरगति प्राप्त गरेको ऐतिहासिक घटनालाई यस गीतले चित्रण गरेको छ ।

४.८ राजनैतिक अवस्था

लोकगीतमा राजनीतिको प्रभाव परेको हुन्छ । मुलुकमा प्रजातन्त्र र लोकतन्त्रका लागि थुप्रै योद्धाहरूले ज्यान गुमाउनु परेको तर प्राप्त प्रजातन्त्र वा लोकतन्त्र सीमित व्यक्तिका लागि भएको, नेताहरूले राष्ट्रिय स्वार्थलाई लत्याएर व्यक्तिगत स्वार्थमा लिप्त बनेको विकृत राजनीतिलाई यसरी व्यक्त गरीएको पाइन्छ -

सहिदको रगतले प्रजातन्त्र आएको

हरे कठै ! प्रजातन्त्र सस्तो भएको ।

फुटेको यो राजनीतिले केही गरेन जन्तालाई

धन कमाउने पेशामात्र भयो नेतालाई ।

कमाइसके धन सम्पत्ति सात पुस्तालाई पुच्याए
देशको निम्ति हिड्नु पर्ने बाटो बिराए ।

उत्पीडित नारीहरू स्वतन्त्रता प्राप्तिका लागि आवाजहरू यसरी बुलन्द गर्दछन् -
आधा आकाश ढाकने हामी नारी जातिलाई
थियोमिचो व्यवहार हटाऊ सधैँलाई ।

४.९ भाषिक प्रयोग

लोकगीतमा अभिधायुक्त सरल र सहज भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । लोकगीतमा प्रयुक्त भाषा र मानक भाषाबीचको अन्तरलाई यहाँ प्रस्तुत गरीन्छ -

गीतमा प्रयुक्त रूप

मैना

धरिम

करिम

सिरिराम

पिठिम

कार्जे

गाम

खोजन

खन्चन्

भन्छेउ

बिर्स्या

हिरदय

लिनी

जग्गे

रतेउली

तिम्लाई

कस्ले

मानक रूप

महिना

धर्म

कर्म

श्रीराम

पिठ्यु

कार्य

गाउँ

खोजन

खन्छन्

भन्छ्यौ

बिर्सैको

हृदय

लिने

जग्गिया (यज्ञ)

रत्यौली

तिमीलाई

कसले

हिन	हिड
पछेउरी	पछ्यौरी
पिलेन	प्लेन (विमान)
रच	रहेछ
रूम्त	रूँ त
पर्च	पर्छ
नभाको	नभएको
हिड्नी	हिड्ने
लाइदिम्ला	लाइदिउँला
हामरा	हाम्रा
एकु	एक
दुसरी	दुई (दोस्रो)
पठिन	पढ्न
विया	विहे
दयेली	दैलो
भुकदो	भुक्दो
आउनी	आउने
जानी	जाने
दिनुस्	दिनुहोस्
भ्याछैन	भ्याएको छैन
जन्ता	जनता
छइन	छैन
भनम्	भनौँ
क्यानी	के गर्ने
जाम्	जाऔँ
मागम्ला	मागौँला
तरिन	तर्न
टिपन	टिप्न
नमजा	नमज्जा
हुनिछ	हुनेछ

रिन	ऋण
लगेनी	लगे पनि
दुईटा	दुईवटा
ओडुम्	ओडौं
ऐले	अहिले
करता	कर्ता
विमानी	बेइमानी
ढल्कएसी	ढल्कएपछि
लाई	लाएर
आसी	हसिँया
बेलाउती	अम्बा
धन्सार	गोठ
रौसी	रक्सी
अम्चुर	आँप (आँप निचोरी सुकाएर बनाएको माडा)

यस क्षेत्रका लोक गीतमा लेख्य वा स्तरीय भाषाको तुलनामा कथ्य रूपको प्रयोग बढी मात्रमा भएको पाइन्छ । छ वर्णको ठाउँमा च को प्रयोग, धातुमा लाग्ने ने प्रत्ययको ठाउँमा नी को प्रयोग, सम्भावनार्थ औला प्रत्ययको ठाउँमा अम्ला प्रत्यय, पछि नामयोगीको ठाउँमा सी को प्रयोग त्यस्तै ध्वनिसङ्कोच, ध्वनिबिस्तार र ध्वनि विपर्ययसका भाषिक प्रयोगहरू रहेको पाइन्छ ।

४.१० सारांश

चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको विषयगत आधारमा यस क्षेत्रमा रहेका मानिसहरूको सामाजिक संरचना समेत चित्रण गरी लोकगीतका माध्यमबाट समाजका मानिसहरूको गाउँघर नातासम्बन्धको पनि झलक पाउने गरी लोकगीत प्रस्तुत हुने गरेका छन् । यहाँ विभिन्न जातजातिका मानिसहरू बसोबास गरी बस्ने भएको हुनाले आ-आफ्नो जातमा हुर्केका बढेका स्थान प्राप्त गरेका लोकगीतहरूलाई नै बढी मात्रामा प्राथमिकता दिने गरेका छन् । यहाँका लोकगीतहरूमा समाजमा विद्यमान अवस्थामा रहेको चेलिबेटी बेचबिखन तथा भेदभावको वारेमा गीतमार्फत समाजलाई सचेतताको संदेश दिन खोजेको पाइन्छ । मानवजीवनमा गर्ने धर्म संस्कार र लोकविश्वासलाई पनि लोकभावनामा व्यक्त गरेको पाइन्छ । मानिसहरूको आर्थिक अवस्थालाई समेत यहाँका लोकपारखीहरूले गीतमा प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरेका छन् ।

चितवन दिव्यनगरको प्राकृतिक स्वरूप अनुसार घोल टाँडी रहेको र सोको भावनालाई प्राकृतिकमय बनाउने किसिमका गीतहरूपनि गाउँछन् । यो भाग कृषि योग्य जमिन भएकाले यहाँ तालतलैया खेतपाखाहरूको वर्णन गीतमा गर्ने गरेका छन् । अन्न उत्पादनको मुख्य क्षेत्रका रूपमा पनि मानिसहरूले लिने गरेका छन् । यो क्षेत्र नेपालको पछि मात्र विकास भएको क्षेत्र हो तर यहाँ मठमन्दिर पवित्र नारायणी नदीको वर्णन गरी लोकगायकहरूले गीतगाउने गरेको पाइन्छ । यस क्षेत्रका लोकगायकहरूले मानव भावनालाई धेरै भन्दा धेरै पस्कने जमर्को गरेका छन् ।

यसरी यहाँका मानिसहरू पहाडका विभिन्न भागबाट हुर्किएर बढेर आई त्यहाँको भाषा तथा भावनाहरूको झलक सँगसँगै दिव्यनगरको झलकलाई पनि प्रस्फुटन गर्ने गरेको पाइन्छ । चितवन दिव्यनगर क्षेत्र नेपाली लोकगीतको क्षेत्रमा एक सम्पन्न क्षेत्र हो भन्ने कुरालाई सारांशका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

अध्याय-पाँच उपसंहार

५.१ निष्कर्ष

चितवन दिव्यगनर क्षेत्र प्रायः भिरालो धरातलीयस्वरूप साथै विभिन्न टार, फाँट, बेसी ताल-तलैयाको स्पर्श प्राप्त ऐतिहासिक विभिन्न प्राकृतिक विविधतम बोकेको अनि लोक साहित्यमा उत्तिकै उर्बर भूमिकारूपमा विद्यमान छ ।

बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक स्वरूप यहाँ पनि रहेको छ । हिन्दु धर्म मान्ने मानिसहरू दशै, तिहार, तीज, ऋषिपञ्चमी, कृष्ण जन्माष्टमी, चैते दशैं, वैशाखे, साउने र माघे सङ्क्रान्ति, शिवरात्रीजस्ता चाडपर्वहरू मनाउने गर्दछन् भने बैशाख पूर्णिमा, ल्होछार बौद्धमार्गीहरूले र मुसलमानहरू इद मनाउँछन् । पेसा, रोजगारी तथा अध्ययनका लागि बिदेसिने प्रचलन यहाँ पहिलेदेखि नै रहेको पाइन्छ ।

रोधीको चलन यस क्षेत्रमा व्याप्त रहे पनि हालका दिनमा त्यसको नाम निशाना भेट्न सकिँदैन । आधुनिक शैलीका देशी विदेशी गीतको प्रभावले यहाँको समाजलाई केही हदसम्म गाँजेको पाइन्छ । अध्ययन अनुसन्धानको अभावमा कतिपय गीतहरू गायकसँगै मरेर गएका छन् । वर्तमान समयमा रत्यौली, तीजे, असारे गीत, भजन चुड्का, विभिन्न मेला महोत्सवमा प्रतियोगितात्मक वा अप्रतियोगितात्मक रूपमा सञ्चालित हुँदैआएको पाइन्छ । यहाँको करपुटारे भाकाका रूपमा प्रख्यात ठाडो भाका, त्यसको उत्थानमा लागेका मोतीलाल गुरुड र दाइँगीतको धर्मराज थापाले विशेष रूपमा उल्लेख गरेकै छन भने स्वस्थानी व्रत तथा सत्यनारायणको पूजामा अभिरूचि देखाउने व्यक्तिहरू यहाँ अझै पनि उत्तिकै छन् । खेतीपाती र पशुपालनलाई आफ्नो प्रमुख पेसा बनाउँदै आएका यहाँका मानिसहरूले घाँस, दाउरा, मेलापात, गोठाला, खेताला गर्दा भीरपाखा र खोला खोल्सामा गुञ्जने लोकगीतमा उनीहरू सुख, दुःख, आरोह-अवरोह, हर्ष-बिस्मातका उत्साह, उमङ्ग अनुभूतिहरू छचल्किनुका साथै समसामयिक फलक प्राप्त हुन्छ । यस्ता प्रकारका लोकगीतहरू एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित र विकसित हुँदै आएको पाइन्छ । यी लोकगीतहरूको सम्बन्ध ऐतिहासिक, पौराणिक एवम् समसामयिक आधुनिकतासँग पनि रहेको पाइन्छ ।

निश्चित ठाउँ र बासिन्दाहरूलाई केन्द्रित गरेर प्रस्तुत गरीएको यस अध्ययनपत्रपत्रमा यस क्षेत्रका गीतहरूलाई सङ्कलन गरी यसको परिचय, वर्गीकरण र विषयगत आधारमा विश्लेषण गर्ने कार्य गरीएको छ । लोकसाहित्यअन्तर्गतको सबैभन्दा बढी झ्याङ्गिएको विधा लोकगीतले अज्ञात रचयिता, मौलिक र मौखिक रचना लयात्मकता साथै सङ्गीततात्मकता, सरल र सहज अभिव्यक्ति,

सामूहिक भावभूमि, स्थानीयताको चित्रण परिवर्तनशीलताजस्ता विशेषताहरू बोकेको हुन्छ भने कथ्य वा भाव, भाषा, लय वा भाकाजस्ता अनिवार्य तत्त्वसँगै अन्य काव्यात्मकता, रहनी वा थेगो, वाद्य, नृत्य, वेश-भूषा र श्रोता र दर्शक ऐच्छिक तत्त्व पनि यसमा रहेका हुन्छन् । यहाँका बाह्रमासे गीतहरूमा झ्याउरे, दोहोरी र ठाडो भाकाका गीतहरू, कर्म गीतमा जेठे, असारे र दाइँ गीत, पर्वमा तीजे भैलो र देउसी गीत संस्कारमा रत्यौली र मागल गीत धार्मिकमा भजन, चुड्का र रोइला बढी लोकप्रिय छन् । यस क्षेत्रका कर्मगीतमा कर्मशीलताको साथै नारीवेदनाको चित्रण र भविष्यप्रतिको आशा पनि पाइन्छ । पर्वगीतहरूमा धार्मिक आस्था अभिव्यक्त गर्ने कार्य, भ्रातृत्व, पौराणिक महत्त्वलाई प्रस्ट्याउनुका साथै दुःख, विरह, वेदना बिसाउँदै आनन्द लिने गरेको पाइन्छ । त्यस्तै यहाँका संस्कार गीतमा कार्य मङ्गलको कामनासँगै दमित इच्छा, हर्ष र विरहको अभिव्यक्ति पनि पाइन्छ भने धार्मिक गीतमा देवीदेवताप्रति आस्था र श्रद्धाभाव साथै त्यसै आवरणभित्र प्रेमका अङ्कुरित भावनाहरू सलबलाएका पाइन्छन् । लोकपरम्पराको संरक्षण र सम्बर्धन गर्ने कार्यसँगै मनोरञ्जनको महत्त्वपूर्ण माध्यमका रूपमा यहाँको लोकगीत आफ्नो विशिष्ट स्थान ओगट्न सफल छ ।

५.२ समग्र निष्कर्ष

निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ भने चितवनको दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको यस अध्ययनले यस क्षेत्रका लोकगीतको विशेषता र क्षमताको पहिचान गराएको छ । यसमा यस क्षेत्रको लोकधारणा, सामाजिक परिवेश, आर्थिक अवस्था, धार्मिक विश्वास, ऐतिहासिक, राजनैतिक, भाषिक स्वरूप साथै प्राकृतिक छटाहरूको यथार्थ चित्रण पाइन्छ । प्रायः गरेर दुई पङ्क्तिको एक श्लोक पाइने यहाँका लोकगीतमध्ये रत्यौली गीतमा भाकाको अंश नै अन्तरामा रहनी बनेर आएको देखिन्छ । यस क्षेत्रका लोकगीतमा विषयगत विविधता, साहित्यिकता, लयगत विविधता, माधुर्य प्रस्तुतिमा विविधताको सामान्यीकृत स्वरूप भेट्टाउन सकिन्छ । यहाँका लोकमानसले समयानुकूल सृजनात्मक बान्की चढाउँदै यहाँको लोकगीतको सम्बर्द्धन गर्दै लगेको पाइन्छ । जसले गर्दा यहाँको लोकगीतले समग्र लोकगीत सङ्गीत र लोक साहित्यकै विशाल फाँटलाई अझ फराकिलो पार्ने कार्य गरेको छ ।

यस अध्ययनमा चितवन दिव्यनगर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन गरीएको छ । अझै पनि विशिष्टताको खाँचो भने रहन सक्छ । यस अध्ययनमा जे जति कार्य भएको छ, समाजशास्त्रीय आधारसँगै ज्ञानका अन्य पक्षको बारेमा जानकारी लिन चाहनेका लागि आधार सामग्री रहने छ । अन्त्यमा, यस अध्ययनले लोकगीतको संरक्षणमा केही हदसम्म सहयोग पुगेको आशा लिइएको छ ।

लोकगायक/गायिकाहरूको विवरण

क्र.सं.	नाम	ठेगाना	उमेर (वर्षमा)
१	नर वहादुर गुरुङ	दिव्यनगर-८	७०
२	शालिकराम पौडेल	दिव्यनगर-१	६०
३	टिकाप्रसाद अधिकारी	दिव्यनगर-८	५७
४	ताराखर पौडेल	दिव्यनगर-५	५७
५	देवकुमारी अधिकारी	दिव्यनगर-१	५५
६	चिजमाया घिमिरे	दिव्यनगर-८	५५
७	तुलसी चन	दिव्यनगर-७	५४
८	राधिका सापकोटा	दिव्यनगर-१	५२
९	बिलवहादुर गुरुङ	दिव्यनगर-८	५२
१०	टीकामाया नेपाली	दिव्यनगर-७	४८
११	बेन वहादुर थापामगर	दिव्यनगर-१	४७
१२	गोपिमान गुरुङ	दिव्यनगर-७	४५
१३	सुक माया वि.क.	दिव्यनगर-७	४५
१४	प्रतापशाली सापकोटा	दिव्यनगर-२	४५
१५	सरस्वती भण्डारी	दिव्यनगर-७	४०
१६	गंगा पौडेल	दिव्यनगर-९	२४
१६	गोमा पौडेल	दिव्यनगर-८	२३

सन्दर्भसूची

- जोशी, सत्यमोहन, **हाम्रो लोकसंस्कृति**, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, २०१४ ।
- कन्दड्वा, काजीमान, **नेपाली जनसाहित्य**, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०२० ।
- पन्त, कालिभक्त, **हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास**, स्याङ्गा: स्वयम्, २०२८ ।
- बन्धु, चूडामणि, **नेपाली लोकसाहित्य**, काठमाडौं: एकता बुक्स, २०२८ ।
- थापा, धर्मराज, **गण्डकीका सुसेली**, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०३० ।
- थापा, धर्मराज, **मेरो नेपाल भ्रमण**, ललितपुर साभ्ना प्रकाशन, २०३२ ।
- उपाध्यायप, केशवप्रसाद, **साहित्य प्रकाश**, द्वि.सं., ललितपुर साभ्ना प्रकाशन, २०३४ ।
- आर. डी र एल. एल., **नेपालका विभिन्न जाति र लोकगीत**, ललितपुर: जगदम्बा प्रकाशन, २०३८ ।
- कोइराला, शम्भुप्रसाद, **लोकसाहित्य**, द्वि.सं। वाराणसी: प्रकाश धवन प्रकाशन, २०४० ।
- थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी, **नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना**, काठमाडौं: पा.वि.के., २०४१ ।
- शर्मा, पुण्यप्रसाद, **गाइने जातिमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन**, त्रि.वि. पोखरा, एम.ए. अध्ययनपत्र, २०५० ।
- पौडेल, सुमित्रा, **पोखरेली लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण**, त्रि.वि.पोखरा, एम.ए. अध्ययनपत्र: २०५५ ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद, **नेपाली लोकगीतको आलोक**, काठमाडौं: वीणा प्रकाशन, २०५७ ।
- जोशी, जमुनाकुमारी **लम्जुङ सुन्दरबजार क्षेत्र तीजगीत संकलन वर्गीकरण अध्ययन** अ.प्र.शोधपत्र २०६१
- दुङ्गाना, केदारनाथ तनहु **धरमपानी गुरुङ समाजमा प्रचलित नेपाली लोकगीत संकलन वर्गीकरण विश्लेषण** अ.प्र.शोधपत्र २०६५
- दुङ्गाना, कुलप्रसाद **चितवन शक्तिखोरको गुरुङसमाजमा प्रचलित नेपाली लोकगीतको संकलन वर्गीकरण विश्लेषण** अ.प्र.शोध अनुसन्धान पत्र २०६७

पत्रिका :

- भट्टराई , प्रभा, **“माइतै रमाइलो”** युवामञ्च, १४/३ भाद्र २०५९ काठमाण्डौ : गोरखा पत्र संस्थान
- ढकाल, सुवास (सम्पा.) कान्तिपुर (नारी तथा तीज विशेषाङ्क), काठमाण्डौ : कान्तिपुर पब्लिकेशन्स १/११ भाद्र २०६० ।